

А. ШЕРМАТОВ

ЛИНГВИСТИК
ГЕОГРАФИЯ
НИМА?

Масъул муҳаррир:
ЎзССР ФА академиги
Ш. ШОАБДУРАҲМОНОВ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1981

Ушбу рисолада лингвистик географиянинг қисқача тарихи ва унинг тадқиқот методлари атрафлича ёритилган. Шунингдек, мазкур тадқиқот методи воситасида келажакда бажариладиган вазифалар — ўзбек шеваларини карталаштириш усуллари ҳам баён этилган.

Брошюра кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тақризчилар:
филология фанлари доктори А. РУСТАМОВ,
филология фанлари кандидати Т. АЙДАРОВ.

Ш $\frac{70101-1602}{М 355(04)-81}$ 173—80 4602000000

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1981 й.

КИРИШ

СССР халқлари тилларини илмий асосда текшириш борасида мамлакатимизда кенг кўламда олиб борилган назарий ва амалий тадқиқотлар Коммунистик партиямиз ва Совет Ҳукумати ленинча миллий сиёсатининг амалга оширилиши натижасидир.

Узоқ асрлик тарихга эга бўлган ўзбек тили Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин кенг ривожланиш йўлига чиқиб олди, улуғ рус тилининг баракали таъсири туфайли бойиди ва бойимоқда.

Қудратли рус тилшунослиги фани ва рус олимлари кўмагида кўнлаб ўзбек тилшунос олимлари вояга етиб, ўзбек тилшунослиги фани тобора такомиллашмоқда.

Ўзбек тилшунослигининг ажралмас тармоғи ҳисобланган ўзбек диалектологияси соҳасида ҳам қатор тадқиқотлар майдонга келди. Кўпгина ўзбек шевалари ва диалектлари структураси комплекс равишда ўрганиб чиқилди. Шевалар тадқиқотида асосан тасвирий, қисман экспериментал ва қиёсий-тарихий методлар қўлланилмоқда. Айрим группа шевалар атласи устида текшириш ишлари олиб борилмоқда.

Ўзбек тилшунос олимлари Е. Д. Поливанов, Ғ. Олим, К. К. Юдахин, А. К. Боровков, В. В. Решетов, Ш. Ш. Шоабдураҳмонов, А. Ғуломов, С. Иброҳимов, Ф. Абдуллаев, М. Мирзаев, А. Алиев ва уларнинг шогирдларининг ўзбек шевалари юзасидан олиб борган бир қатор илмий изланишларида ўзбек диалектологиясининг лингвогеографик ва ареал тадқиқоти учун манба яратилди.

Ўзбек диалектларида умумтуркий изоглоссалар

мавжудлигини дастлаб 1930 йилларда профессор Е. Д. Поливанов кўрсатиб ўтган эди¹.

1944 йилда профессор А. К. Боровков томонидан «Ўзбек шева-лаҳжаларини текширишга доир савол-жавоблар»² анкетаси тузилди.

Профессор В. В. Решетов ўзбек шевалари диалектологик атласи тузиш принципларини белгилаб қўрама ўзбек шеваларининг 49 та лингвистик картасини тузди³. Бу карталар негадир ҳозиргача нашр қилинмади.

Профессор М. Мирзаев 1955 йилда «Бухоро областадаги ўзбек шеваларини ўрганиш учун анкета» тузиб, республиканинг кўпгина илмий муассаса ва областларига тарқатган эди⁴.

Филология фанлари доктори А. Алиев 1964 йилда «Наманган диалекти бўйича материал тўпловчилар учун анкета» чоп эттирди⁵.

Профессор А. Ғ. Ғуломов раҳбарлигида 1976 йилда А. Ю. Алиев, К. Н. Назаровлар томонидан «Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма» яратилди⁶.

ЎзССР ФА А. С. Пушкин номи Тил ва адабиёт институтининг ўзбек диалектологияси бўлимида Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси Ш. Шобдуррахмонов бошчилигида Тошкент области шевалари атласи тузилмоқда⁷.

1970 йилларда қуйи Қашқадарё шевалари атласи яратилди⁸.

¹ Поливанов Е. Д. Материалы по грамматике узбекского языка, выпуск 1, Ташкент, 1935, с. 11—15.

² Боровков А. К. Ўзбек шева-лаҳжаларини текширишга доир савол-жавоблар. Тошкент, 1944.

³ Решетов В. В. О диалектологическом атласе узбекского языка.— «Тезисы докладов II регионального совещания по диалектологии тюркских языков», Казань, 1958.

⁴ Мирзаев М. Бухоро областадаги ўзбек шеваларини ўрганиш учун анкета. Бухоро, 1955.

⁵ Алиев А. Ўзбек тилининг Наманган диалекти бўйича материал тўпловчилар учун анкета. Наманган, 1964.

⁶ Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. Тошкент, 1976.

⁷ Шобдуррахмонов Ш. Ўзбек тилининг диалектологик атласи.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969 йил, 3-сон.

⁸ Шерматов А. Қуйи Қашқадарё ўзбек шевалари. Тошкент, 1972; Шу автор. Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области. Ташкент, 1978.

Ўзбек диалектологиясида йирик монографик асарларнинг пайдо бўлганлиги эндиликда шеваларимизни қиёсий-тарихий ва типологик тадқиқотнинг ҳозирги замон аниқ ва изчил методи билан, тил ҳодисаларининг тарқалиш чегараларини аниқлаб берувчи лингвистик география ва ареал метод билан илмий асосда текширишни тақозо қилади ҳамда ўзбек халқ шевалари атласини яратиш масаласини галдаги вазифа қилиб кун тартибига қўяди. «Лингвистик география фақат тил тарихи ва диалектология учунгина аҳамият касб этиб қолмасдан, у халқ тарихи учун ҳам жуда муҳим, чунки лингвистик география муҳим тарихий манбадир»⁹. Туркий тиллар тадқиқоти тарихи учун янги этап бўлган Совет Иттифоқидаги туркий тиллар атласини яратишга тайёргарлик ишлари эса ниҳоясига етмоқда¹⁰.

Шунингдек, кўпгина туркий тиллар шеваларининг лингвогеографик ва ареал тадқиқоти устида илмий текшириш ишлари муваффақиятли олиб борилмоқда¹¹.

⁹ Аванесов Р. И. Заключительное слово на Координационном совещании по вопросам диалектологии тюркских языков.— «Вопросы диалектологии тюркских языков», Баку, 1958, с. 181.

¹⁰ Жирмунский В. М. О некоторых проблемах лингвистической географии.— «Вопросы языкознания», 1954, № 4; Он же. О некоторых вопросах лингвистической географии тюркских диалектов.— «Тюркологический сборник», М., 1966, с. 54; Он же. Заметки о подготовке «Диалектологического атласа тюркских языков СССР».— «Вопросы языкознания», 1971, № 4; Баскаков Н. А., Гаджиева Н. З., Покровская Л. А., Севортян Э. В. О подготовке диалектологического атласа тюркских языков Советского Союза.— «Вопросы языкознания», 1966, № 3; Баскаков Н. А. Различные структуры диалектных систем тюркских языков и характер изоглосс общетюркского атласа.— «Советская тюркология», 1971, № 5; Покровская Л. А. О работе над «Диалектологическим атласом тюркских языков Советского Союза».— «Советская тюркология», 1972, № 3; Тенишев Э. Р. О работе над «Диалектологическим атласом тюркских языков Советского Союза».— «Проблемы картографирования в языкознании и этнографии», Л., 1974.

¹¹ Ширалиев М. Ш. Диалектологический атлас азербайджанского языка. «Вопросы диалектологии тюркских языков», Казань, 1960; Он же. Азербайджанская диалектология на новом этапе.— «Вопросы диалектологии тюркских языков», Баку, 1960; Убрятова Е. И. Выступление на Координационном совещании.— «Вопросы диалектологии тюркских языков», Казань, 1960; Бурганов Н. Б., Залай Л. З. О принципах составления диалектологического атласа татарского языка; Бакинова Г. Б. О принципах составления атласа киргизских говоров.— «Тезисы докладов IV регионального совещания по диалектологии тюркских языков», Фрун-

Ўзбекистондаги туркий тиллар диалектларини ўрганиш совет тюркологиясининг энг муҳим¹² проблемаларидан биридир.

Миллий тиллар шевалари диалектологик атласларининг яратилиши эса, Совет Иттифоқидаги туркий тиллар диалектал атласини такомиллаштириш учун қимматли материал бўлиши шубҳасиздир. Шу билан бирга, туркий тиллар ҳозирги диалектларининг лингвистик карталари айрим ҳолларда у ёки бу тилнинг қадимги диалектал бўлинишини аниқлашда нафақат муҳим, балки ягона манба бўлиб қолади¹³.

ЛИНГВИСТИК ГЕОГРАФИЯ ВА ЛИНГВОГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАР

Лингвистик география (лотинча lingua — тил ва geographie сўзларидан олинган) тилшунослик фанининг ҳар бир алоҳида тил ҳодисаси тарқалиш чегарасини аниқлайдиган соҳаси бўлиб, унинг ҳам асосий текшириш объекти диалектология сингари диалект ҳисобланади. Чунки диалект тарихан таркиб топган территориал бирликдир.

Диалект деганда умумхалқ тили билан, кўпроқ адабий тил билан чоғиштириладиган маҳаллий тил бирлиги тушунилади. Бу чоғиштириш тилнинг бутуни ҳаётида мавжуд бўлиб, ҳар хил этапда ҳар хил тушунчага эга бўлади¹.

зе, 1963; Юлдашев А. О программах собирания материалов для диалектологических атласов азербайджанского и татарского языков.— «Вопросы диалектологии тюркских языков», Баку, 1963, том III, с. 137; Благова Г. Ф. Значение данных современной узбекской диалектологии для изучения староузбекского письменного языка.— «Советская тюркология», 1972; № 3; Л. П. Сергеев. Диалектная система чувашского языка (Диалектологический атлас). АДД, Баку, 1973; Гаджиева Н. З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. М., 1975; Айдаров Т. Лингвистикалик география (Ўзбекистон қазақ говорларынын лексикаси). Алматы, 1977.

¹² Кононов А. Н. Развитие тюркологии и задачи советского комитета тюркологов.— «Советская тюркология», № 2.

¹³ Тенишев Э. Р. Тюркская историческая диалектология и Махмуд Кашгарский.— «Советская тюркология», 1973. № 3.

¹ Бородина М. А. Место диалектологии в курсе истории французского языка.— «Уч. зап. Горьковского гос. пед. инс. иностр. языков», вып. IX, 1958, с. 73.

Лингвистик география умумий тилшуносликнинг бир аспекти сифатида ареал-типологик метод орқали тиллар типологиясини ўрганиш билан ҳам, ареал тадқиқот методи билан ҳам иш кўради. Лингвогеографияда диалектлар ва шевалар чегараси бутунича аниқланади, айрим фонетик, лексик ва грамматик хусусиятларнинг жойлашиш ўрни белгиланади ҳамда тилнинг диалектал бўлиниши картинаси ва диалектал структураси аниқлаб чиқилади.

Лингвогеография билан диалектология макон ва замон факторларига турлича муносабатда бўлса-да, макон фактори лингвогеографияда ҳам диалектологияда ҳам бир хил аҳамият касб этади. Айниқса, территория фактори лингвогеографиянинг асосини ташкил этади. Чунки, лингвогеография кенг территорияга эга бўлиши ва бир моментда кўплаб фактларни қамраб олиши, умумлаштириш ҳажмининг беқиёслиги билан тасвирий ва таҳлилий хусусиятга эга бўлган диалектологиядан ажралиб туради.

Диалектологиянинг текшириш объекти жонли диалектал нутқ, диалектал луғатлар, илмий асарлар, қайси даврга ёки қайси территорияга оидлигидан қатъи назар, умуман диалектал текстлар тадқиқотидан иборат бўлса, лингвистик география лингвистик атласлар, диалектал луғатлар, илмий тадқиқотлар ва маълум территориягагина онд диалектал текстлар билан иш кўради.

Диалектологияда оғзаки нутқни транскрипцияда ёзиб олиш, диалектал текстларни изоҳлаш ҳақида маълум диалектал хусусиятларни ўрганиш, диалектал луғатлар, монографиялар ва диалектал атласлар тузиши иши бажарилади. Диалектал атласлар тузилиши диалектологиядан лингвистик географияга ўтиш даври ҳисобланади². Шу билан бирга, бу давр ўзининг назарий аҳамиятига кўра лингвистик география тараққиётининг дастлабки жараёнидир.

Лингвогеографик текширишнинг асосий даври тузилган атласлар ва бошқа лингвогеографик манбалар устида олиб бориладиган тадқиқот давридир. Диалектология тадқиқотида тўлиқ тил материалига, тўлиқ текст намуналарига эга бўлса, лингвогеография эса,

² Она же. Проблемы лингвистической географии, М.—Л., 1966, с. 5.

анкеталаштирилган кичик тил фактларигагина таянади холос.

Маълумки, диалектал хусусиятлар аста-секин истеъмолдан чиқиб йўқолиб кетади. Улар ҳақидаги маълумотлар эса, лингвистик атласлар ва ёзиб олинган текст намуналарида сақланиб қолади. Демак, йўқолиб бораётган лингвистик хусусиятларни ёзиб олиш диалектологларнинг муҳим вазифасидир.

Диалектология, асосан, дала шароитида иш кўради. Лингвогеография диалектологияга қараганда анча конкрет хусусиятга эга. Чунки лингвогеография материаллари билан лабораторияда ва кабинетда шуғулланилади. Лингвистик география диалектологиядан ўсиб чиққандир. Жонли диалектлар қанчалик даражада мавжуд бўлса, лингвогеография диалектология билан шунчалик боғлиқ бўлади.

Диалектлар ўз хусусиятларини йўқотиб, адабий тилга сингиб кетганидан кейин диалектология дала шароитида иш кўриш ҳолатидан маҳрум бўлади ва унинг ўрнини лингвогеографик тадқиқот эгаллайди.

Диалектнинг лингвогеографик ҳолати унинг ташқи кўриниши билан узвий боғлиқ бўлиб, тил хусусиятининг турли аспекти билан белгиланади.

Лингвистик география қуйидаги тушунча ва терминлар билан иш кўради: 1. Лингвистик атласлар. 2. Мос ҳодисалар. 3. Ареаллар. 4. Изоглоссалар, 5. Тил ландшафти. 6. Аралаш зоналар. 7. Инновация маркази. 8. Иррадиация. 9. Лингвогеографик карталар. 10. Қарталаштириш ва бошқалар.

Лингвистик атласлар. Махсус программа-сўроқлик асосида тайёрланган, маълум тил ёки шеваларга хос характерли хусусиятларнинг тарқалиш чегарасини акс эттирувчи лингвистик карталарнинг альбом шаклидаги системали тўплами — лингвистик (ёки диалектологик) атлас дейилади.

Лингвистик ёки диалектологик атлас — фиктографик ёки умумлаштирувчи характердаги карталарни чоғиштириш системаси бўлиб, унинг йиғиндиси тилнинг территорияга тарқалиш моделини ёки унинг бирор бўлагини шакллантиради.

Лингвистик атлас асосида қилинган хулосалар ундаги алоҳида карталарнинг даражасидан ва уларнинг ўзаро узвий боғланишидан келиб чиқади. Лингвистик

атлас ўзида маълум тилнинг ҳамма аспекти бўйича материал мавжуд бўлиши билан шу тилнинг назарий ва амалий фонетикаси, грамматикаси ва лексикологияси тараққиётини чуқур ўрганиш учун имконият яратади. Лингвистик атлас карталари 2 хил принципга асосланиб тузилиши мумкин. 1) Диалектологик принцип. 2) Умумлингвистик ёки ареал лингвистик принцип.

Карта тузишдаги умумлингвистик ва диалектологик принцип ҳамма атласларда баробар сақланади, уларнинг ўзаро муносабати дастлаб материал танлашда ҳам, карталаштиришни амалга оширишда ҳам асосий ўрин тутаети. Шунга қарамай, лингвистик ва диалектологик атласлар ўзининг кўпчилик белгилари билан бири-бирдан фарқланади. Фарқлар дастлаб анкеталаштириш даражасидан бошланади.

Лингвистик атлас учун материал кенг кўламдаги саволлар мажмуаси асосида тўпланса, диалектологик атлас материали учун маълум диалектал хусусиятларни моделлаштирувчи программа асос бўлади. Бундай программанинг ҳар бир пункти алоҳида тема учун мустақил сўроқликни ташкил этади. Масалан: Лингвистик картанинг ҳар бир сўз учун саволга жавоб тариқасида тузилиши унинг диалектал айирмаликлар тарқалишини аниқлайдиган диалектологик картадан фарқини кўрсатади.

Анкеталаштириш бевосита, яъни тўппа-тўғри ва билвосита (корреспондент орқали) амалга оширилиши мумкин.

Анкеталаштириш методикасининг бевосита, билвоситалиги, сўроққа жавоб олиш формаси орқали амалга оширилиши, иллюстрация қўллаши, информатор тилидан анкеталаштириш, ёки адабий тилдан таржима қилиш кабилар лингвистик картани баҳолашда ҳисобга олинади.

Лингвистик атлас асосан 2 хил бўлади: 1) Регионал атлас. 2) Зонал атлас³.

Регионал атласнинг вазифаси — у ёки бу райондаги шевадар структурасининг эскиз-схемасини аниқлаш ва деталлаштиришдан иборат. Молдавия лингвистик атласи (АЛМ) — регионал атлас саналади. Ўзбекистон

³ Роман тиллари лингвогеографиясида миллий атлас, регионал атлас, Макро ва Микро атлас терминлари ҳам қўлланилади.

территориясини ўз ичига олган ўзбек шевалари атласи тузилса, у регионал атлас бўлади. Йирик зонадаги бир тил хусусиятини ўзида тўла акс эттирган атлас — зонал атлас ҳисобланади. Масалан, Румин тилининг лингвистик атласи (ALR) балкан-роман массивининг умум-зонал атласидир. Ўрта Осиё зонаси территориясидаги ўзбек шевалари материалларини тўла қамраб олган ўзбек тили атласи яратилса, у зонал атлас ҳисобланади.

Тил материали тадқиқотида карталаштириш методини қўллаш дастлаб XIX асрга тўғри келади.

1821 йилда К. де Монбре томонидан тузилган француз шевалари чегараларини белгиловчи карта Франция қироллик жамиятига тақдим қилинади. 1823 йилда Д. Монье ўзининг лингвистик карта тузиш ғоясини олдинга суради. Сўнгра Венкер ва Вреденинг немис тили атласи (1876—1926 йиллар), Маргбургдаги немис диалектологияси Марказий институти нашр этган «Немис лексикологик атласи», Ж. Жильерон ва Э. Эдмоннинг 12 жилдли «Француз тили атласи» (1903—1912 йиллар), Қ. Яберг ва Я. Юднинг 8 жилдли Италиян-швейцар атласи (1928—1940 йиллар) ўша даврда майдонга келган.

Рус фанида тил ҳодисаларини географик асосда ўрганиш XIX асрнинг иккинчи ярмида (И. И. Срезневский, кейинчалик А. И. Соболевскийлар томонидан) бошланган эди.

Рус тилининг лингвистик географияси устида 1903 йилдан бошлаб А. А. Шахматов ташаббуси билан тузилган Москва диалектологик Комиссияси планли иш олиб бора бошлайди. Бу комиссия 1915 йили «Рус тили Европа қисми диалектологик карталаридан тажриба» («Рус диалектологиясидан очерклар, иловаси билан») деган карта нашр эттиради. Бу картада ҳозирги Шарқий славян (рус, украин, белорус) тиллари ва бу тилларнинг ҳар қайсисининг лаҳжаларга ва шева гуруҳларига бўлиниши кўрсатиб берилган. Мазкур карта рус диалектологияси фани тарихи учун муҳим давр бўлди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин Москва диалектологик Комиссияси рус тилининг катта атласини тузиш учун тайёргарлик ишларини бошлаб юборади. 1935 йилда Б. А. Ларин, Ф. П. Филин бошчи-

лигида СССР ФА рус тили институтида «Рус тили атласи» тузишга киришилади ва 1944 йилда Р. И. Аванесов, Б. А. Ларин бошчилигида рус тили диалектологик атласини яратиш иши бошланади. Чунончи, 1951 йилда «Москва шарқидаги Марказий областлар рус халқи шевалари атласи», 1952 йилда «Шимоли-ғарбий областлар рус халқ шевалари атласи» тузиб чиқилди. Буларнинг ҳар қайсиси ўз ҳажми билан чет эл катта миллий атласларига тенгдир ҳамда рус тили, рус халқи тарихи ва рус миллатининг шаклланишини ўрганиш учун қимматли материал беради.

Ҳозирги даврда СССР Фанлар Академияси рус тили институти ходимлари рус тили атласини янада такомиллаштириш устида иш олиб бормоқдалар.

Лингвистик география методи билан тилнинг исталган аспектини фонетика, (фонология), морфология, синтаксис, лексика, стилистика каби аспектиларини тавсиф этиш мумкин. Лекин атласларда тилнинг ҳамма ҳодисаси ўз аксини тўла топа олмайди. Бу ҳол атласнинг тури ва ҳажми билан боғлиқ. Лингвистик атласлар янги ҳодисаларни ҳам, тилда йўқолиб борадиган ҳодисаларни ҳам ўзида баробар акс эттириши лозим. Эски атласлардан фарқли равишда ҳозирги атласлар тил ҳодисаларини ҳар тарафлама ўрганишга бағишланган⁴.

Мос ҳодисалар — умуммиллий тил структурасининг звенолари бўлиб, ҳар хил диалектларда ўзининг турли бўлаклари (аъзолари) билан иштирок этгани ҳолда

⁴ Қаранг: Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы. М., 1957; Вопросы теории лингвистической географии. М., 1962; Дзендзелевский И. О. Лингвистичний атлас українських народних говоров закарпатського області УРСР. Ужгород, 1960; Бородина М. А. Проблемы лингвистической географии. М.—Л., 1966; Удлер Р. Я. Диалектное членение молдавского языка, часть I, II, Кишинев, 1976, Эдельман Д. И. Основные вопросы лингвистической географии. М., 1968; Материалы и исследования по общеславянскому лингвистическому атласу. М., 1968; Общеславянский лингвистический атлас. М., 1968; Общеславянский лингвистический атлас. М., 1970; Общеславянский лингвистический атлас. М., 1972; Сергеев Л. П. Диалектная система чувашского языка. АДД, Баку, 1973; Сарыбаев Ш. Ш. Проблемы казахской региональной лексикографии. АДД, Алма-ата, 1979; Общеславянский лингвистический атлас. 1974; Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л., 1974.

шевачилик фарқларини вужудга келтиради. Шунинг учун ҳам мос ҳодисалар ҳамма вақт икки аъзоли (иккинчи аъзоси нулга тенг бўлган ҳолда ҳам) ёки кўп аъзоли бўлади. Масалан: *бэрэвуз//бэрэмъз, нэр-вэм//шэртъ//зэнгъ; энэ//эйъ, энэ, эйэ, бэйъ, бувъ* каби.

Ареаллар. (Лотинча *arealis* — майдон, бўшлиқ). Мос ҳодисалар айрим бўлаklarининг лингвистик картада тарқалиш зонасини, яъни тилнинг диалектал фарқланишини англатади.

Тил зоналари тарихий тараққиётида ҳамма диалектларга хос характерли хусусиятлар — ареаллар қисқариши ва уларнинг майда-майда зоналарга бўлиниб кетиш қонунияти ҳам лингвогеографик тадқиқот натижасида аниқланади.

Маълумки, қорлуқ, қипчоқ ва ўғуз туркий тиллари группалари диалектларининг Ўзбекистон территориясида ихчамлашиб, фақат ўзбек тилининг қорлуқ, қипчоқ ва ўғуз диалектлари зонасига айланиб қолганлиги ўзбек диалектологлари томонидан диалектологик ва лингвогеографик тадқиқотларда аниқлаб чиқилгандир⁵.

Изоглосса. Мос ҳодисаларнинг у ёки бу аъзоси, бўлагин тарқалган энг чет нуқталарни туташтирувчи атлас картасидаги чизиқ.

Тил ландшафти деб мазкур тил учун маълум бўлган изоглоссалар йиғиндиси ва уларнинг шу тил территориясида жойлашиш характери тушунилади.

Аралаш зона. Бир тил ёки диалект ичида бошқа бир тил ёки диалект элементларининг мавжуд бўлиши. Ўзбек шеваларида тожик тили элементлари аралашган зоналарнинг Ўзбекистон ва Тожикистон территориясида барқарорлиги аралаш зона саналади.

Инновация маркази. У ёки бу тил, ёки шева ҳодисасининг маркази. Масалан: *-дин* (Алмутадин)нинг асл маркази уйғур тили тарқалган территория бўлиб, у

⁵ Қаранг: Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1933; Решетов В. В. Узбек тилининг қорлуқчигил-уйғур лаҳжаси.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960; 5-сон; Шоабдурахмонов Ш. Узбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари, Тошкент, 1962; Абдуллаев Ф. А. Узбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Тошкент, 1978; Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент, 1975; Алиев А. Ю. Узбек диалектологиясидан материаллар, Тошкент, 1974.

ўша инновация марказидан ўзбек шеваларига тарқалгандир.

Иррадиация. Ҳодисанинг тарқалиш тушунчаси бўлиб, ареалнинг характерли белгиларидан биридир. Масалан: ўрин-пайт келишиги қўшимчаси *-да* Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё шаҳар тип шеваларига адабий тил таъсирида тўсиқларга учрамасдан кириб бориш йўли билан тарқалмоқда. Лекин, қаратқич келишиги аффикси(*-нинг*)нинг кириб бориши айтарли натижа бермаётир. Чунки адабий тилга асос бўлган шаҳар шевалари вакиллари талаффузида *-нинг* мавжуд эмас. Қишлоқ тилида на фақат адабий тилга балки, маданий марказ ҳисобланган шаҳар тилига эргашиш тенденцияси учрайди ва бу тенденция ҳаммавақт сақланади. Масалан, Қарши шаҳри атрофидаги ҳам Йловчи, ҳам Ж-ловчи шеваларда Қарши шаҳар шеваси таъсирида ўрин-пайт келишиги қўшимчаси ўрнида жўналиш келишиги қўшимчаси *-гә* (*шаҳаргә кордъм, эй-эғъйә элэ вэ* каби) тарқалганлиги қайд қилинди. Ёки Тошкент шеваси таъсирида Фарғона водийсидан ва бошқа жойлардан кўчиб келган янгийўлликлар тилида ҳам *-вэт, -вуз* ҳодисаларининг иррадиацияси мавжуд.

Тил ҳодисаларини ёки диалектал ҳодисаларни тадқиқ қилишда кўпинча ёндош тиллар ва уларнинг шевалари материаллари билан чоғиштирамиз. Бу албатта тўғри. Чунки қўшни тиллар ва шевалардаги лингвистик ҳодисалар бир-бирига доимо ўтиб туради. Утиш ҳодисаси тараққиётнинг кейинги даври ва масофанинг яқинлиги билан характерланади.

Аммо тил ва диалектлар тараққиётининг қадимий даври учун характерли бўлган айрим ҳодисаларни изоҳлашда ёндош тиллар ва шевалардан ҳаммавақт ҳам материал топилавермайди. Масалан, Наманган группа шевалари учун характерли бўлган *p* ундошининг ўзидан кейин келган ҳамма тил олди ундошларига (*туссун < турсун бэддъ < бэрдь, жуужжън < хуржин, оттоқ < ўртоқ, кэтгъшкә < картошка, чэшишэммэ < чоршанба* каби) сингиб кетиши Фарғона водийсидаги бошқа шеваларда учрамайди. Аммо айнан шу ҳодисанинг ўзи Ўзбекистоннинг жануб қисмида жойлашган Қашқадарё областидаги шаҳар тип шеваларида мавжуд. Бу ҳодисанинг инновация маркази қайси эканлиги ва унинг иррадиацияси тарихан қай томондан қай томонга

йўналганлиги ҳалигача номаълум. Ўзбек шевалари атласи яратилганда мана шунга ўхшаш кўпгина муаммоли масалалар ечилган бўлар эди.

Чунончи, масофа жиҳатдан бир-биридан анча йироқ Тошкент, Қарши ва Шимолий Афғонистон ўзбек шевалари учун характерли бўлган эгалик аффикси ва келаси замон феъли формаси *-вуз* (*энэвуз*, *бэрэвуз* кабиларни) ёндош туркий тиллардан биронтасида учрамайди. Лекин шу аффикслар ҳамма сингармонистик вариантлари билан (*оғлувус* — «наш сын», *алдывыс* — «мы взяли», *остувус* — «мы выросли» каби) тува тилида⁶ мавжудлигини кўрамиз. Шунингдек, бошқа ўзбек шеваларида камдан-кам учрайдиган ўзбек адабий тилидаги «ота» сўзининг Тошкент шевасидагидек *эдэ* шаклида қўлланиши ҳам худди шу тува тилида мавжуд. Агар туркий тиллар атласи мавжуд бўлганда эди, бу ҳодисанинг инновация маркази ва иррадиацияси аниқланган бўлар эди.

Ўзбек адабий тилига таянч бўлган шаҳар шеваларида тушум ва қаратқич келишиги қўшимчалари битта формал кўрсатгичга (яъни, тушум қўшимчаси *-ни* ва унинг *-дэ*, *-тэ* каби вариантлари билан талаффуз этилади) эга. Ўзбек адабий тилига қаратқич келишиги қўшимчаси ўзбек қипчоқ ва ўғуз диалектларидан кирган. Ўзбек қипчоқ шеваларида бу форма ўзбек тилига қўшни бўлган барча туркий тиллардагидек ҳамма сингармонистик вариантлари билан барқарор.

Ўзбек шаҳар шеваларида қаратқич келишиги формаси қандай йўқолганлигини исботловчи бирон далил йўқ. Мазкур шеваларда бу форма азалдан бўлмаганлигини исботловчи факт ҳам мавжуд эмас. Лекин туркий тиллардан қорачай-балкар тилида⁷ ҳам *жашлань анаси* — «мать сыновей», *машиналань қзайсысы женгил жюрийдю* — у которой из машин большая скорость» каби худди ўзбек шаҳар шеваларидагидек қаратқич ва тушум келишиги формаларининг фақат битта формал кўрсатгич(*-ни*)га эга эканлигини кўрамиз. Бу тасодифий ўхшашликми? Ёки ўзбек шаҳар шевалари билан қорачай-балкар тилида мазкур ҳодиса бир хил қону-

⁶ Исхаков Ф. Г., Пальмбах А. А. Грамматика тувинского языка. М., 1961, с. 365.

⁷ Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976, с. 184, 188.

ният асосида юз берганми? Ёки бўлмаса бу хусусият ҳар иккала тилнинг ички ривожланиш қонуниятини асосида пайдо бўлганми? Агар бу ҳодиса умумтуркий қонуният бўлса, унинг иновация маркази қаерда ва иррадиацияси қайси томондан қайси томонга йўналган?

Шеваларимиздаги шунга ўхшаш кўпгина поаниқликлар бошқа туркий тилларда мавжуд бўлиши мумкин. Туркий тилларни қлёсий-тарихий ўрганиш ва миллий тиллар шеваларини атласини яратиш ана шундай поаниқликларни ўрганиш учун очқич бўлиши шубҳасиз.

Демак, лингвистик география материаллари фақат тилнинг ички структурасини текшириш билан боғлиқ бўлиб қолмасдан балки у халқнинг қадимги тарихини ўзида акс эттирувчи тилнинг таниқ тарихи билан боғлиқ илмий хулосаларга ҳам олиб келиши мумкин.

Лингвистик карта — лингвогеографик тадқиқотнинг асосий нуқтасидир. Синхроник тадқиқот натижасини ҳисобланган лингвистик картада тил тарихининг ҳамма даври ўз аксини топиши мумкин.

Лингвистик карталар 2 хил методга асосланиб тузилади. 1) Лингвистик структурани тадқиқ қилиш методи. 2) Тил ландшафтнини ўрганиш методи.

Бу ҳол карталаштириш методи бўйича ва карталаштиришнинг асосий характерини ҳамда лингвистик нагрузка билан фарқланадиган карталарнинг икки хил асосий тилларнинг тузилишига сабаб бўлди: а) Синтетик карта. Бу карта роман лингвогеографиясида кенг тарқалган бўлиб, унда ҳар бир пунктдаги формалар картага бевосита ёзилади. б) Аналитик карта. Бу картада шартли белгилар системасига, символларга суянилади ва бир-бирдан фарқланадиган белгиларнинг келиб чиқини тахмин қилинади. Бу тил карта исми шевашунослиги мактабига хосдир.

Агар синтетик карта фонетик транскрипция ёки традицион орфографияга суялиб, фақат ёзув характери билан фарқланса, аналитик картанинг эса график тузилиши ҳар хил бўлиши мумкин.

Ёшасига анкеталаштиришда ҳамда қабул қилинган шартли белгилар ҳажмининг кичиклиги билан бундай карта асосан рангдорлик методи — яққолликни сақлаган ҳолда муҳим ареалларни ва ўтувчи зоналар характерини аниқ белгилаш имкониятини яратади.

Тўпланган материалнинг характериға қараб карталар қуйидаги кўринишларға эға бўлиши мумкин: 1) Бошланғич ёки таянч карта, унда таблица материаллари ҳам муҳим роль ўйнайди. 2) Оралиқ ёки йиғма карта. Бу картада бир типли ёки чоғиштириладиган ҳодисалар йиғилган бўлади. Мазмуни ва материал жойлаштириш принципи жиҳатидан таянч карта иш бажариши жиҳатидан синтетик ёки аналитик бўлган ҳолда фақат тематик бўлиши мумкин.

Картадаги лингвистик пағрузка характери тилнинг территориял тарқалиши ёки таянч пунктларнинг сиққиқлиги билан белгиланади.

Таянч тармоқ жуда қалин бўлса ҳамма аҳоли пункти ёппасиға аңкеталаштирилиши ҳам мумкин.

Агар таянч картада карталаштиришнинг синтетик ёки аналитик методларини қўллаш мумкин бўлса, очиқ карта эса, фақат график имкониятлар билан чегараланади ва фақат аналитик бўлиши мумкин.

Оралиқ карта айрим умумлаштиришни кўзда тутадди, бу унинг график тузилишида акс этади. Изоглоссалар йиғиндисидан иборат бўлган карта фақат аналитик даражада бўлиши мумкин.

Очиқ карта (ёки ёппасиға аңкеталаштиришға яқин карта) тил ландшафтининг аниқ тасвирини беради.

Лингвистик карталарнинг техник белгилари, карталаштириш усуллари атлас тузувчиларнинг методологик кўрғазмаларисиз тўла чиқмайди.

Карталаштириш. Лингвистик географиянинг асосий вазиғаси — тил ҳодисаларининг территорияға тарқалишини карталаштириш ва тадқиқ қилиш ҳамда шундан келиб чиқадиган проблемаларни ҳал қилишдан иборат. Маълумки, жоғли тилдаги ҳар бир лингвистик ҳодиса ўзининг тарқалиш чегарасиға, ўз территориясига эға. Масалан, диалектал сўзлар чегараси маълум территория билан белгиланади.

Товуш ўзғариши бир шева ёки диалектға хос бўлса ҳам ёки бир неча шева диалектларға тарқалган бўлса ҳам, барибир, территория жиҳатидан чегаралангандир. Шу билан бирға, тилдаги баъзи ҳодисаларнинг тарқалиш чегараси кенг масштабға эға бўлиши ҳам мумкин. Лекин ҳар бир диалект бирон аниқ чегара билан бириридан ажратилмайди. Бир диалектға хос хусусият бошқа бир диалектда учраши мумкин. Масалан, қиш-

лоқ тип шеваларида мавжуд бўлган баъзи хусусиятларни шаҳар тип шеваларида ҳам кўрамиз, ёки ж-ловчи шеваларга хос хусусият й-ловчи шеваларда мавжуд бўлади.

Ўзбек шевалари лексикаси ўзбек диалектал тилининг лексик системасини ташкил этади. Шевалардаги карталаштирилиши лозим бўлган ҳар бир лексик birlik ўзига хос хусусиятга эга.

Диалектлардаги ҳар бир сўз, атама ёки термин маълум диалектнинг лексик системасида умумистеъмоллик функциясини бажаради. Чунки, ишлаб чиқариш, касб-ҳунар ёки меҳнат тақсимоги натижасида пайдо бўлган лексик birlik махсус тармоқни англатувчи сўз ёки сўз birlikмасидан ташкил топади. Масалан: *бош чўпон, энчидидор қўй* каби. Қишлоқ халқининг кўпчилиги, яъни колхоз-совхозлар территориясида жойлашган аҳолининг деярли ҳаммаси чорвачилик ёки деҳқончилик билан шуғулланади. Натижада, бу аҳолининг барчасига чорвачилик ёки деҳқончилик термини ва атамалари тўла тушунарли бўлиб, улар нутқларида бундай атамаларни бемалол қўллайверадилар.

Демак, диалектал термин дастлаб шу диалект вакиллариининг ҳаммасига хос бўлган сўзлар базасида вужудга келади. Масалан: *мэмә* ва *йанга* сўзлари бутун Қашқадарё территориясида *бувв*, *келти эйв* маъносига қўлланиладиган сўз бўлиши билан бирга, қариндош-уруғчилик терминлари ҳамдир.

Шевалардаги термин ясаланишининг асосий усули умумистеъмолдаги сўзларнинг морфологик восита орқали семантик қайта шаклланиши билан характерланади. Масалан: Сурхондарё шеваларида *бош* ва тўп сўзларидан иборат бўлган (бошга ёшнадиган тўп маъноси билдирувчи) *бўштэн* сўзи уст-бош кийимга оид атама бўлиб, асл ўзбек сўзларида кейинги бўғинларда *й* товушининг талаффуз этилмаслиги натижасида *бўштўн* > *бўштэн* шаклига кириб қолган.

Диалектлардаги баъзи сўз ва терминлар умумистеъмолдаги лексикага аралашиб кетиб, семантик жиҳатдан ривожланиб, кўчма маъно олиши натижасида ўзининг терминлашган маъносидан бутунлай узоқланиши, унинг кўчма маъноси ўзининг экспрессивлиги билан шева чегарасидан чиқиб кетиб, умумхалқ истеъмолига айланиши ҳам мумкин. Масалан, *охур* — чор-

вачиликка оид сўз бўлиб, моллар сув ичадиган ва овқатланадиган жой. *Бэлэнт эхурдан сув эчган*, дейилганда эса, бошқаларни менсимовчи киши маъноси англашилади. *Біјзчъ* — тўқувчилик термини, *бозчъ бел-бэққә йәлчъмас* гаги бутунлай бошқа маъно ифодалайди.

Бир хил диалектга хос тил ҳодисалари ўзгарини ҳолатининг ҳар хиллиги диалект ва шеваларни тасниф қилишда маълум қийинчилик туғдиради. Ҳар бир диалектал система ўзига хос хусусият билан ажралиб турса ҳам уларда умумий бир звенонинг мавжудлиги шу диалектал системалар орасида маълум боғланиш борлигини кўрсатади. Хуллас, шева, диалектлар тараққиётида икки хил йўналишга эга бўлган процесс амалга оширилади. Бир томондан, шева ҳодисалари доим қўшила боради, аралаша боради, улардаги системалар ўзаро бир-бирига ўта боради, иккинчи томондан, шева ҳодисаларини алоҳида ажратиб турадиган турли омиллар мавжуд.

Шунинг учун карталаштиришни лозим бўлган диалектал ҳодисаларни таълашда шу территорияда жойлашган шева ва диалектлар орасидаги энг муҳим, фарқли тил ҳодисалари ҳисобга олиниб, ҳар бир шева ўз диалекти йиғиндисида, шу диалект системасида ўрганиб чиқилади. Чунки атласга материал йиғиш учун мўлжаллаб тузилган анкетадаги саволлар изоглоссалар ҳосил қилувчи тил ҳодисаларига бағишланган бўлиши керак.

Ҳар бир картаини тузишда дастлаб карталаштирилган тил ҳодисасининг тарқалини чегараси — изолинияси аниқланиб чиқилиши керак. Сўнгра, ҳар хил шева ва диалектларда мавжуд бўлган бир хил тил ҳодисалари изоглосса сифатида карталаштирилади. Баъзи территорияларда изоглоссаларнинг тарқоқ ҳолда учраши қачонлардир аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчишининг натижаси эканлигидан далолат беради. Айрим диалектларда лексик изоглоссалар йиғиндисида ноаниқлик учраса, баъзи диалектларда эса, фонетик изоглоссалар айниқса, зич жойлашган бўлади. Морфологик изоглоссалар зичлиги лексик ва фонетик изоглоссалар зичлиги орасида бўлиб, кейингисига яқинроқ туради.

Бу хил изоглоссаларнинг кўпроқ территорияга тарқалишида қадимда алоқа йўллари ва дарё оқими катта роль ўйнаган бўлиши мумкин. Қарталаштирилган территория турли томонга тарқалган изоглоссаларни ўз ичига олганда ҳар хил лингвистик ҳодисаларнинг тарқалиши баъзан бир-бирига мос келмай қолиши мумкин. У ҳолда ўхшаш бўлмаган айрим группа изоглоссалар бир-бирига жуда яқин йўл билан ўтиб, изоглоссалар тўдасини, йиғиндисини ташкил этган жойларни аниқлаш лозим бўлади.

Атлас карталари тил структурасида ҳар хил ўрин тутадиган ҳодисаларни ўз ичига олади. Яъни қарталаштирилган диалектал фарқлар бир-бири билан қиёсланадиган ва қиёсланмайдиган бўлиши мумкин.

Атлас карталари қиёсланадиган диалектал ҳодисаларга бағишланган бўлиши, улар картада акс этган тил ҳодисасининг диалектлардаги бир-бирига чоғиштириши мумкин бўлган ҳар хил вариантларини ўз ичига олиши лозим.

Ўзбек шевалари атласини тузишда шевалардаги қуйидаги тил ҳодисалари қарталаштирилиши мумкин. **Фонетика бўйича:** Шевалардаги унли фонемалар миқдори, чўзиқ ва қисқа унлилар; Умумтуркий (ä) фонемасининг шевалардаги систематик кўринишлари, шеваларда бирламчи чўзиқ унлиларнинг мавжудлиги ва уларнинг талаффузи, сингармонизм қонунининг бузилиши сабаблари, умляут ҳодисаси, унли товушларнинг мосликлари:

ə~э: тәнъиш//тэнъиш, қэрэ//қэрэ, эвэт//эбэт, бэвә//бэвә.

ə~у: жэвэп//жувэп, сэвэп//сувэп.

ə~е: нэвэрэ//невэрэ, шэкъллэ//шекъллэ.

ə~ъ: нечә//нечъ, хийәл//хийъл.

Шеваларда орқа қатор (а) фонемасининг сақланганлиги ёки мавжуд эмаслиги; Араб тилидан ўтган «айп» ва «ҳамза» каби товушларнинг (сағдъ<сағдъ, нәгләт<ләғнат, шиғир<шеър, пығыл<фегъл, Нигмән<Нуъмән каби) шеваларимизда турлича ўзлашганлиги; (ə) фонемасининг сўзларнинг биринчи, иккинчи ва бошиқа бўгинларида талаффуз этилиши, унинг лабланган ва лабланмаган ҳолатлари, лабланган о унлисининг шевалардаги талаффузи; о~у ҳодисаси, (ə) ъ фонемалари фаолиятининг торайиши, лабланган у

унлисининг кўп бўғинли сўзларда қўлланиши, шеваларда *у~о* ҳодисаси, *и, ы* фонемасининг шевалардаги турли кўринишлари, дифтонглар; ўрта-кенг (*е*) унлисининг шевалардаги (*е~э: кемэ~кэмэ, е~у: бэрэвер~бсрэвур, е~о: бедэне~бодэне, е~ъ: дедъ~дъдъ* каби) кўринишлари, ўғиз гуруҳи шеваларида тил олди кенг (*е—ä*) унлисининг ишлатилиши. Шеваларда *ж*-лашнинг ва *й*-лашнинг ҳодисалари; сўз бошида *т, к* ундонларининг жаранглилашуви, *п~б, п~в, б~ғ~в; ғ~в, б~в, в~к, г, қ, м, х~қ, ч~с, т~ш, л~д, л~т* товуш мосликлари; *ф* товушининг шеваларда мавжудлиги ёки йўқлиги; *ҳ* товушининг талаффуз ҳолатлари, *й* ундосининг шевалардаги талаффуз ўрни.

Морфологик ҳодисалардан — шевалардаги сўз ясаллиши моделлари ва уларнинг тарқалиши, сўз ясаллиши ва сўз ўзгаришидаги ҳодисаларни таълашда шу форманинг ўзини регистрация қилишдан ташқари, уларнинг маъно ва функционал фарқлари ҳам ҳисобга олинishi керак. От туркуми бўйича; қаратқич келишиги формаси *-нинг* ва унинг турли вариантлари, тушум келишиги формаси *-нэ* ва унинг бошқа кўринишлари, жўналиш келишиги формаси *-га*, унинг *-ка, -қа, -га//йэ, -и, -э* каби вариантлари, шеваларда ўрин-пайт келишиги аффикси *-ди* нинг мавжудлиги ёки йўқлиги; чиқиш келишиги формаси *-дан* ва унинг *-дэн, -нэн, -тэн* каби бошқа вариантлари; эғалик аффиксларининг *-мэз, -вуз, -уз* каби кўринишлари. Кўплик аффиксининг *-лэр/-лар, -нэр/-нар, -лэ/-ла, -эр/-ар, -э/-а* сингарни вариантлари; шевалардаги сифат ясовчилар.

Олмошлар бўйича шахс олмошларининг шакллари. Кўрсатиш олмошларининг айрим кўринишлари. Сўроқ олмош ва *-дир* билан ясалган гумон олмошларининг *кэмдү?, нэмэдү?* формалари. Шеваларга хос равиш ясовчилар ва *бэз, бээм, бээнем, уйэг, буйэг, эққэ, бэққэ, шордэ, ордэ, бордэ, тийэгдэ, быйэгдэ* каби равишлар. Феъл бўйича изоглосса чегараси дастлаб ҳозирги *-эн* (*бэрэнэн, бэрэмэн*), *-эт* (*бэрэтэм, борэтэнэ*), *-эт* (*бэрэтэлэ*), *дэжэтэр* (*келадэжатыр*), *-йэн* (*бэрийэнэн*), *-эн* (*келэнсэн*), *-вэт* (*корэвэтмэн*), *-вэт* (*сэндэрэвэтмэн*); Утган (*-ган, -гэн, -кэн, -вуз, -мэш: бчгэмман, бэрғанбэз, бэрдэвуз, бэрэммэш*); келаси

(-вуз//вуза//-мъз: бэрэвуз//бэрэвуза//бэрэмъз каби) замон кўшимчалари билан ясалган формалар бўйича ўтказилиши керак.

Шахс кўрсаткичи олмасдан келадиган (мэн оқъган, сэн элгэн каби) тусланиш типлари, -ётирнинг фонетик вариантлари билан вужудга келган ҳозирги замон давом феълининг (элтумман, элтунсэн, элтунтъ; элтуммъз, элтунсъз, элтунтълә) кўринишлари; ўтган замон аниқ феълининг (бэрдүв//бэрдүвүз, бэрдъз//бэрдъйъз, бэрдълә) формалари; маъно жиҳатдан узоқ ўтган замон феъли билан ўтган замон эшитилганлик феълига яқин турадиган, айрим диалектлардаги бэрүвкәм-мән, бэрүвкәнсэн, бэрүвкән, бэрүвкәммъз, бэрүвкәнсъз, бэрүвкәллә; бўлишсиз формаси: бэрмэвкәммән, бэрмэвкәнсэн, бэрмэвкән, бэрмэвкәммъз, бэрмовкәнсъз, бэрмэвкәллә каби феъл шакллари; -гән эди, -йэ-тъб эди, -р эди, -гүвчи эди, -мэқчи эди, -диган эди, -гин эди, -сә эди, -экан, -ди экан, -гән экән, -бди экән, -йэ-ткән экән, -йәптъ экән, -йэтыр экән, -р экән, -адиган экән, -сә экән, -мэқчи экән, -син экән, -ш экән, -эмши кабилар орқали ясалган феъл формаларининг шевалардаги вариантлари; ўтган замон ҳикоя феъли (бэрүвдъм, бэрүвдънг, бэрүвдъ; бэрүвдүз, бэрүвдъйъ-тъз//дъз, бэрүвдълә); узоқ ўтган замон феълининг (бэрийәнъдъм, бэрийәнъдънг, бэрийәнъдъ, бэрийәнъдүз, бэрийәнъдъйъз//дъз, бэрийәнъдълә каби) кўринишлари; аниқлик майлининг (бэрдъвуз, бэрдъйъз, бэрдълә каби) кўринишлари; буйруқ-истак феълининг (бэрәлъ, бэрәйлъй, бэрәйлув каби) кўринишлари аниқланиб картага туширилиши керак.

Буйруқ-истак майлининг III шахси (бэрсун//бэр-гәй, бэрмәсун//бэрмәгәй) формалари; шарт-истак майли кўплигининг (-сэвуз//-вүзә, сэйъз, сэлә каби шакллари; шеваларнинг ўзига хос -гъч, -ъйдъ кўшимчалари билан ясалган феъл кўринишлари; элэккән, бэргъч, бэрүвч каби сифатдошлар; й, э/а билан ясалган равиндошлар; -ғу, -ув, -ъи билан ясалган ҳаракат номлари; шунингдек, ҳар хил территориядаги шеваларга хос боғловчилар, юкламалар, ундовлар ва тақлидий сўзлар ҳамда давур, йэрәшә, тэмән каби кўмакчилар ва сэрт, тег//тәй, эст, элд каби кўмакчи отлар карта-лаштирилиши керак. Шевалардаги лексик ҳодисалар

индексини қуйидагича тематик группаларга бўлиб қар- талаштириш мумкин.

Қиши узвлари номлари. Бош (голова) маъносини ифодаловчи диалектал (*бэш/кэллэ//тева*) сўзлар; пе- шоноа маъносидаги *пешэна//мэнглэй* сўзлари; Киприк ва мўйлов маъносини билдирувчи (*кэрипк//кэпрэк, мужгэн* ва *мойлэв, бурут//мурут*) диалектал сўзлар.

Кўкрак маъносини ифодаловчи (*кокрак, кўкси, ко- кий, тош*) диалектал сўзлар. Соч маъносидаги (*қэл, сэч//чич, тук, мой, джун*) диалектал сўзлар, кафт маъ- носини ифодаловчи (*кафт//кэн, эйэ, аллақэн, тэқэ*) диалектал сўзлар. Оёқ ва бармоқ маъносини ифода- ловчи (*эйёқ, эйэг, пүт, пэнджэ, бэрмэқ//қол*) диалек- тал сўзлар.

Қариндош-уруғ номлари. Қариндошлик маъносини ифодаловчи (*уруғ, аймоқ, тухум, джэғар, бавур, қэ- рғандош, йёқён, зот, топар, тэмэр, тавун, тегъи каби*) диалектал сўзлар; буви маъносини ифодаловчи (*бувэ, тотэ, мэмэ, бэйё, энэ, кэттэ энэ, энитэр, қэррэ энэ*) диалектал сўзлар; Опа (*энэ, бэвэ, энэ, энэ, эмэ*) ва ота маъносини ифодаловчи (*этэ//аги, дэдэ, эдэ, экэ*) диалектал сўзлар; амаки (*эмэкэ, эва, экэ, бэва* сўзла- ри) ва тоға маъносидаги (*тэгэ//тэгэ//дэйё*) диалектал сўзлар, хэлэ (*хэлэ, эйттэ*) ва (*хэлэвэччэ//болэ*) *хэлэ- вэччэ* маъносидаги сўзлар, *пэччэ* (*йезнэ//йездэ//джез- дэ, пэччэ*) ва *йангэ* (*ичэ*) *келёнэйё* маъносидаги ди- лектал сўзлар, бола маъносини билдирадиган диалек- тал (*били//бэччэ*) сўзлар.

Рўзгөр буюмлари номлари. Қозон қопқоғи (*сэрпош, түвэг, қэнқэг*) ва челак маъносини (*челак, сатул, пэ- қёр*) ифодаловчи диалектал сўзлар, қайирма пичоқча (*чэпқэ, чэлэбзэр, қэлэмтэрэш, корчэ, пэчэхчэ*) номла- ри; шоха (*шэхэ, айрэ, пэйшэхэ, дүшэхэ, чэршэхэ*) ном- лари; бола белапчаги (*элвэнч//беланчэк//йелбешэк*) номлари, калит (*калэт, кэлят, кэрэт, эчқэч*) номлари; парвоп (*нэрвэн, шэгэ, зэнгэ*) номлари, арқои (*эрқан, эргэмчэ, эи, джэи, чэлавэр, қэйув, чэйчэргэ, элэд- жэргэнэк*) номлари, *ешэк, дарвоза, ергэнэк* сўзларп- нинг қўллашсини, ғалтак ип (*эи, қатэм, зогэтэ, сэвэг, мэншэи, қатэм*) номлари, кир тэгэра (*тэгэра, лэгэн, корсэн, джэмэншэй*) номлари, кийим этаги (*етак, он- гур, бэр*) номлари, тайёқ (*тэйёқ, кэлтэк, чэхмэр, хэлэ, шумөк, саврон*) номлари.

Кийим-кечак номлари. Дўппи (*кэлэпош, қалпэқ, шэппош, топпы*) номлари, устки кийим (*куйлак, иштон*) номлари, қийиңча белбоғ (*белқарс, қарс, қолқарс*) номлари.

Табийй ҳодисаларга оид сўзлар. Шамол маъносини ифодаловчи (*шэмэл, йел, шэббэдэ, гэрмесел, қуйун, тэпэлэнг*) сўзлар; йил фасллари маъносидаги (*куз, трэмэ, қъш, зэмъстэн, йэз, тэвъстэн, бэҳэр, коҳлэм*) сўзлар.

Озиқ-овқат номлари. Нон маъносини ифодаловчи (*нэн, пэтэр, қэтэрмэ, лэчэрэ, қатпэтэр, йэғлэқ пэтэр, кэммэ, кулча*) сўзлар, тухум номини билдирувчи (*тухум, мэйэк, йумуртқэ, кокэй*) сўзлар, ошқовоқ (*кэдъ, шэркэдъ, эшкэдъ, дәстэр кэдъ, сепчэ кэдъ, нэскэдъ*) номлари, йэлпэз (*пэдэнэ, ҳэлта*) ҳамда *ғолэн, туршак* сўзларининг қўлланиши, ёғ (*йэғ, мэй, джэр, роған*) ва сузма (*чэккэ, сузма*) маъносидаги диалектал сўзлар.

Уй ҳайвонлари номлари. Мушук (*пъшэк/пъшэй, муш мушуй*) ва ит (*эт, гуржи, тэзэ, копэк*) номлари, эчки (*эчкэ//очкэ//ғечэ, чувэч*) ва улоқ (*оглэқ//улоқ, джэджэчэ*) номлари, эшак (*эшэк//хэр, ҳэнги//тэйхэр, мэччэ, курра//хотэй*) номлари, қуйэн ва *тэвушқэн* сўзларининг ишлатилиши.

Умумистеъмомдаги сўзлар. Қўшни маъносидаги (*ҳэмсэйэ, қошнэ*) диалектал сўзлар, тасдиқ маъносини билдирувчи (*ҳэ, ҳе, ҳек, ҳэқ, ҳэввэ, эввэ*) сўзлар, беда (*от, бедэ, йонғучқэ, қэрэкорпэ*) номлари, болта (*тэвэр, бэлта, эйбэлта*) ва (*тешэ, чэт*) номлари. *Бэй* ва *қэрэқурт* сўзларининг қўлланиши, чумоли (*мэрча, чэмэл//чэмэлэ, эт морчэ*) номлари, байроқ (*туғ, йэлэв, бэйрэқ, бэйдэқ*) номлари, *тэллэ, элтэн* ва *нуқрэ, кумуш* сўзларининг қўлланиши, комыр (*комэр, энгъш*) ва маҳаллий ўғит (*нурэ, пэрэ, гонг*) номлари, *дэйрэ, дэп, чэлдэрмэ* сўзларининг қўлланиши, тугун номлари (*қэзэввэғэ, курмағ, чушэғ, коған, чэдэр*), илдиз (*элдэз, тэмэр*) ва уруғ (*уруғ, тухум*) номлари, ўпиш маъносини билдирувчи (*босэ, опъш, муччэ*) диалектал сўзлар, *шэхэл* ва *чийэ борэ* сўзларининг қўлланиши, *эри* (*зэмбур, гавзэмбур, бэнгэй*) сўзларининг ишлатилиши, ўртоқ маъносини ифодаловчи (*дос, дўст, йэр, джорэ, эш, йўлдош, эғайнэ, бэйёнсэ, эшнэ*) диалектал сўзлар.

От, сифат, олмош, равиш ва феъл туркумларига оид сўзлар. (*эвэз, давуш//тэвуш, шавур, нѣдѣ. садѣ*) сўзларининг ишлатилиши, *қопкаръ, улэқ* сўзларининг тарқалиши, *конэргѣ, ачѣтқѣ* сўзларининг қўлланиши, *йрик//зэрдэлъ ва қайрэгъч//гуджум* сўзларининг тарқалиши, *ертэпъшэр//джэпэзэк* сўзларининг қўлланиши, *элѣс, узэғ, ырэг* ва *йақън, йавуқ* сўзларининг қўлланиши, *бурэнг, чйлэқ, лэнг* сўзларининг ишлатилиши, *чѣрэйлѣ, хушрйй, гйзал, кохлѣк* ва *шѣрѣн, мэээлѣ, тэллѣ//тэттѣ* сўзларининг қўлланиши, *бэлэғэтгэ йетмэқ, мужэррэт болмэқ, бой йетмэқ, ер йетмэқ, йѣгѣт болмэқ* сўзларининг қўлланиши, сафсар ранг билдирувчи (*нэпэрмэн, пѣстэқѣ, хэйрѣчэ, лѣлэвѣ*) сўзлар, *коп, мол дорджѣ ѣтрѣқън* сўзларининг қўлланиши, *тут, ушлэ* ва *тур тэхтэ* сўзларининг қўлланиши, *йузмоқ//сузмэқ, молтэмэқ* сўзларининг ишлатилиши, *чѣғэрѣп сэлмэқ, кузэтмэқ* сўзларининг қўлланиши, *тѣшлэмэқ//чѣшлэмэқ, қэпмэқ* ва *сузмэқ, шэхлэмэқ* сўзларининг ишлатилиши, *хушлэмэқ, йэхтѣрмэқ, йэхшѣ* кормэқ сўзларининг тарқалиши, *тэйэғ йемэқ, кэлтэг емэқ, шэллэғ йемэқ* сўзларининг ишлатилиши, *шуйтѣп//шундэй қѣлѣп* сўзларининг тарқалиши, *тузэлдѣ, йэхшѣ болдѣ, джэл тэлтѣ* сўзларининг қўлланиши, *бойнѣгэ элмэдѣ, рэд еттѣ, мункѣр келдѣ* ибораларининг ишлатилиши ва бошқалар.

Ўзбек шеваларини карталаштириш учун тузилган программа-сўроқлик ўз ичига муҳим масалаларни қамраб олиши керак. Тил тарихи маҳаллий шевалар тарихи, шу тил ва шевалар эгаси бўлган халқ тарихи билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун биринчи карта мазкур территориядаги қадимдан мавжуд бўлган уруғ, қабила, элат ва миллатларнинг жойлашишига бағишланиши лозим. Лекин уларнинг жойлашишини аниқлаш ҳамма территорияда ҳам осон бўлавермайди. Шаҳар аҳолиси ўзининг қадимда қайси уруғ-қабилага мансуб бўлганлигини унутиб юборган. Бу саволга ж-ловчи шевага хос қипчоқ аҳолиси жойлашган қишлоқлардангина жавоб олиш мумкин бўлади.

Ҳар хил миллатлар яшайдиган территорияни карталаштиришда улар тилларининг бир-бирига ўзаро таъсири масаласига алоҳида эътибор бериш зарур бўлади. Бундай материал тарихий-қиёсий тилшунослик учун

муҳим аҳамият касб этади. Кейинги карта тегишли территориядаги шеваларнинг жойлашишига бағишланган бўлиши керак.

Ўзбекистон территориясида ўзбек шаҳар шевалари, шаҳар тип қишлоқ шевалари, й-ловчи шевалар, ж-ловчи шевалар, ўғуз шевалари, икки тилли (ўзбек ва тожик тилли, ўзбек ва туркман тилли, ўзбек ва қозоқ тилли) шевалар мавжуд. Бундай шеваларнинг бир-бири билан ўзаро муносабати, тарихий тараққиёти ва ҳозирги тақомили атлас материалларида тўла акс этиши лозим. Тузилиши лозим бўлган ўзбек шевалари атласи учун фикримизча, шевалар лингвистик хусусиятларининг қуйидаги кўринишлари карталаштирилиши керак. Нутқ товушларининг диалектал талаффузини карталаштиришда ҳар бир товушнинг хусусияти материал йиғувчи шахс томонидан пухта ўрганиб, текшириб чиқилиши лозим.

Товушларнинг пайдо бўлиш усули ва ўрнини иложи борица эксперименталь фонетика лабораторияларида нутқ товушларининг физик хусусияти ҳақида йиғилиб системалаштирилган материаллардан, унли ва ундошларнинг артикуляцион ва акустик характеристикасининг схемаси, чертёжи ва график фотосуратининг математик ва график тасвири материалларидан фойдаланиш орқали белгилаш лозим бўлади.

Ўзбек шеваларида нутқ товушлари артикуляцияси яхши танланган информантлар ёрдамида тайёрланган палатограмма, лингвограмма, рентгенограмма, лабиограмма, спектрограммаларнинг тасвирий материаллари асосида карталаштирилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Бу ишни амалга оширишда товушнинг майда оттенкаларигача фарқлай оладиган диалектолог қулоғининг ҳам хизмати каттадир.

Ўзбек шеваларида (э) товушининг диалектал талаффузига махсус карта бағишланган бўлиши керак. Маълумки (э) фонемасининг талаффузи билан шеваларимиз бир-биридан фарқли равишда ажралиб туради.

Айрим шаҳар шеваларида бу фонема лабларнинг тўла иштирокида талаффуз этилса, баъзи шеваларда (э) фонемаси ҳали мустаҳкамланган эмас. Шунингдек, айрим шеваларда бу товуш сўзнинг биринчи, иккинчи,

учинчи ва тўртинчи бўғинларигача ўрнашган бўлса, баъзи шеваларда биринчи бўғиндан нарига ўтмайди. Шу нарсани пухта аниқлаш учун кўпчилик шевалар вакилларида информантлар олиб, (э) фонемаси лабиограммасининг график материалларини тайёрлаш керак бўлади. Чунки э-лашиш ҳозиргача туркология фанида ҳал этилмаган умумтуркий ҳодисадир.

Сингармонистик ўзбек шеваларида контраст жуфт унлилар табиатини аниқлаш ҳам лингвограмма ёрдამисиз амалга ошмайди. Танглай ва лаб гармониясига асосланган ҳар бир унли бўйича ўтказилган палатограмма ва лабиограмма материалига асосланиб унинг талаффуз қонуниятини карталаштириш мумкин.

Туркий тилларда, жумладан, ўзбек шеваларида қадимги фонетик ҳодисалардан бири дифтонглардир. *ж-ловчи* шеваларимизда в-дифтонг (*вотэв < ўтов, войнашқан < ўйнашган*), й-дифтонг (*йертан < эрта, йенэсэ < онаси каби*)лар учрайди. Шаҳар тип шеваларимизда эса, дифтонглар *келэйчъйдъ, бэръйдъ* каби сўз ўртасида мавжуд. Шунинг учун махсус карта шеваларда сўз бошида ва сўз ўртасида содир бўладиган дифтонглар характерига бағишланган бўлиши керак.

Айрим карталар эса шеваларда мавжуд бўлган бирламчи ва иккиламчи чўзиқ унлилар изоглоссасини аниқлашга бағишланиши лозим. Бирламчи чўзиқ унлилар изолиниясининг бошланиши ва охирини белгилаш тилимиз тарихи учун катта аҳамиятга эга. Ундошлар тушиши эвазига пайдо бўладиган иккиламчи чўзиқ унлиларнинг тарқалиш ареали шу картада алоҳида белги билан кўрсатилиши лозим.

Джэвэп//джуэп, сэвэп//сувэп, йэвэш//йувэш сўзлари ўзагидаги *э//у* товуш мосликлари кўпчилик ўзбек шеваларида учрайди. Бу ҳодисанинг тарқалиш жойларини аниқлаб махсус картада белгилаш лозим. *е//э: еккэ ~ эккэ, ҳеч ~ хэч, йейдэ ~ йэйдэ, деб ~ дэп* каби товуш мосликларининг мавжудлиги туфайли ўзбек шевалари ўзаро фарқланади. Масалан, сўзларнинг *еккэ, йэйдэ, ҳеч* каби талаффузи кўпинча *ж-ловчи* ва қишлоқ тип шеваларига хос *йейдэ, ҳеч, деб* каби айтилиши икки тилли ва шаҳар тип шеваларида мавжуд. Бу ҳодисанинг тарқалиш ўрни аниқланиб, карталаштирилиши керак.

O//e//ə товуш мосликлари умумтуркий ҳодиса бўлиб, айрим ўзбек шеваларида ҳам учрайди. Масалан, Наманган шеvasида «этик» ўрнида *отук* дейилади. Тошовуз шеvasида *эдик* дейилади. Қорабулоқ шеvasида эчки ўрнида *очки* сўзи қўлланилади. Айрим шеваларимизда «*бедәнә*» сўзининг *бодана* формаси мавжуд. Бу ҳодисани ўрганиб чиқиш ва карталаштириш тарихий диалектология учун муҳимдир.

Умумтуркий «юрмоқ» сўзининг ўзбек шеваларида уч хил варианты мавжуд. Айрим ўзбек шаҳар шеваларида бу сўз эски ўзбек тилидагидек *йуръ, йуръдъ, йуръсә, йуръмәдъ, йуръйдъ* каби формаларга эга. Қўпчилик шеваларда ҳозирги ўзбек тилидаги шаклда (*йур* формасида), Ж-ловчи шеваларда *джур* шаклида учрайди. Бу сўзнинг турлича талаффуз этилиши аниқланиб картага туширилиши керак.

O//y товуш мосликлари билан ўзбек шевалари бири-биридан фарқланади. Шаҳар шевалари ва шаҳар тип қишлоқ шеваларида *ой~уй, койләк~куйлак, комуш~кумуш, сойун~суюн* каби талаффуз нормаси мавжуд. Қишлоқ тип ва ж-ловчи шеваларда эса, бу сўзлар *уй, куйләк, кумуш, суйун* каби ифода этилади. Бу ҳодисаларнинг ўрни аниқланиб карталаштирилиши керак.

Маълумки эски ўзбек тилида (*темур, хәтун, бәрсун* каби) сўзларнинг иккинчи бўғинида (*y*) унлиси ишлатилган. Бу хусусият ҳозирги айрим шеваларимизда ҳам сақланиб қолган. Бу сўзларнинг ҳозирги ўзбек тили ва эски ўзбек тили нормасида талаффуз этилиши аниқланиб карталаштирилиши лозим.

Сўз бошида *й* ёки *ж* товушининг талаффуз этилишига махсус карта бағишланган бўлиши керак. *Й*-лашиш ва *ж*-лашиш хусусияти турли лаҳжаларга оид шеваларни бир-биридан ажратиб туради.

B//n товуш алмашиши бўйича бир-бирига боғлиқ бўлган учта савол материали асосида махсус карта тузилиши лозим:

1). Қуйидаги сўзлар бошида қайси ундош товуш талаффуз этилади: *бутун* ёки *путун, бъштъ* ёки *пъштъ, бъчән* ёки *пъчән*?

2). Мазкур сўзлар ўртасида қандай ундош товуш келади: *йәпәдъ* ёки *йәбәдъ* ёки *қәбәдъ*?

3). Бу сўзлар охирида қайси ундош эшитилади: *джәвәб* ёки *джувәп, кәтәб* ёки *кәтәп*?

П//в товуш алмашилиши бўйича алоҳида карта *чп, қп, қоп* сўзлари қўшимча қабул қилганда ўзакдаги *п* товуши (*чэвэдъ, қэвэдъ, ковэйдъ* каби) ўзгарадими ёки (*чпэдъ, қпэдъ, копэйдъ* сингари) ўз ҳолича сақланадими?— деган саволнинг жавоби асосида тузилади. Шаҳар тип икки тилли шева вакиллари талаффузида юқоридаги сўзлар қўшимча қабул қилганда ўзгармасдан талаффуз этилса, баъзи *ж-ловчи* шева вакиллари нутқида эса, *чп — чэвэдъ//чабадъ, қп — қавадъ//қабэдъ, коп — ковэйдъ//кобайдъ* сингари кўринишга эга. Буларнинг тарқалиш ўрни ҳам карталаштирилиши лозим.

В//й, з//д, й//д товуш алмашишларига бағишланган карта шеваларда тубандаги сўзларнинг қандай талаффуз этилишига асосланиб тузилади: 1) *сув* ёки *суй, йувълэдъ* ёки *йуйълэдъ*; 2) *эзъз* ёки *эдъз*; 3) *йэстъқ* ёки *дэстъқ*.

Саволларга олинган жавобларнинг материаллари юқоридаги ундошлар талаффузининг тарқалиш ареалини белгилаб беради.

Махсус карта *р* товушининг тўлиқ регрессив ассимиляцияси ва тушиб қолишига бағишланиши керак.

Р товушининг тўлиқ регрессив ассимиляцияси айрим шаҳар тип шеваларимизга хос хусусият бўлиб, бу товуш барча тил олди ундошларидан олдин келганда уларга тамомила сингиб кетади. Мисоллар: *р > т: оттә, р > д: қўддък, р > с: қуссън, р > з: нэзъз, р > ш: тушшәй, р > ч: кэччә* ва бошқалар. Бу ҳодиса Наманган, Қарши, Каттақўрғон, Ургут шеваларига хос фонетик хусусият бўлиб, унинг тарқалиш ўрни пухта аниқланиб, картага туширилиши керак.

Д//л товуш алмашилишига бағишланган карта — Қуйидаги сўзлар қандай талаффуз этилади: *келди* ёки *келлъ, элдълә* ёки *эллълә, қолдән* ёки *қоллән*? — деган саволга жавоб тариқасида тузилган бўлиб, айрим шеваларимизда мавжуд бўлган *лд~лл: эллъ, келлъ, эллъдә* каби қадимий фонетик ҳодисани ўзида акс эттиradi.

Б//ғ//в товуш мосликларини ўзида акс эттирган бу карта «сув» сўзи қўшимча қабул қилганда ўзакдаги *в* қайси товушга ўтади, *сувъдән* ёки *сѳъдән, суғэр* ёки *сувэр* формаларининг қайси бири шевангизда қўллани-

лади?— деган савол асосида тузилган бўлиб, шевалардаги б//ф//в товуш мосликларини ўз ичига олади.

«Х» ундоши сўз бошида: *ҳэрэдъ//орэдъ, ҳэррә//эррә*; сўз ўртасида: *шәҳәр//шә:эр, коҳнә//ко:нә, әҳмәт//ә:мәт*; сўз охирида: *нъкәҳ//никә:, гувәҳ//гувә:* каби талаффуз хусусиятига эга. Бу ҳолат шу товушнинг тарихини ўзида акс эттиради. Шунинг учун мазкур товушнинг шевавий талаффузига алоҳида карта бағишланиши керак.

Шеваларда ч//дж алмашишини ўз ичига олган карта — адабий тилдаги «жўжа», «тинчиди», «бурчак» сўзлари шевангизда қандай айтилади?— деган саволнинг жавобига асосланиб тузилади.

Ўзбек шеваларида мавжуд бўлган ф//в, ф//й товуш тенгликлари ва сўз охирида ф ундошининг сақланишини алоҳида картада акс этириш зарур. Чунки бу тарихий фонетик ҳодиса бўлиб, ж-ловчи шеваларда юқоридаги сўзлар, *бав, сав, сәв, байла* шаклида айтилса, шаҳар тип шеваларимизда эса, *унәф, мунәф* каби сўзлар охирида ф ундоши сақланади.

Шеваларда б//в алмашишига бағишланган ва адабий тилдаги «бўлсин», «хабар», «келиб-кетди» каби сўзларнинг шевангиздаги талаффузи қандай?— деган саволнинг жавоби асосида тузилиши лозим бўлган картада сўз бошида (*йол востън*), сўз ўртасида (*хәвәр*) ва сўз охирида (*келув кеттә, олув беддә* каби) учрайдиган б//в товушларининг алмашишини ёритилиши лозим.

Шеваларда м//б//п товуш мослигини ўз ичига оладиган ва адабий тилдаги «буни», «деб эмиш», «касби» сўзлари шевангизда қандай айтилади?— деган саволга жавоб сифатида ташкил топадиган карта шевалардаги *бунъ//мунъ, деб эмъш//деммъш, кәсбъ//кәсмъ//кәспъ* каби б//м//п товушларининг мослигига бағишланади.

Шеваларда д//т товуш мослигига бағишланадиган карта — шевангизда адабий тилдаги «товуш», «туртиб» сўзлари қандай айтилади?— саволининг жавоби сифатида юзага келиши керак.

Т//ч ва с//ч товуш мосликларини ўз ичига оладиган карта материали — адабий тилдаги «тиш», «тушди», «соч», «сочиқ» сўзларининг шевангиздаги талаффузи қандай?— саволининг жавобига асосланади. Чунки кўпгина ўзбек шеваларида *тиш* сўзи *чиш, тушди* сўзи *чушдъ, соч* сўзи *чәч, чәчәқ* сўзи *сәчәқ, чәчәләқ* сўзи *сәчәләқ* тарзида талаффуз этилади. Бу ҳолатнинг қонуния-

тини очиш мазкур карта материали орқали юзага келади.

Сўз ўртасида в товушининг шевага хос талаффузга бағишланиб,— адабий тилдаги «ҳовли», «овқат», «қовун», «тарвуз» сўзлари шевангизда қандай талаффуз этилади?— деган саволга олинган жавоблар материалдан ташкил топиши лозим бўлган карта айрим шеваларда интервокал ҳолатда унлидан олдин ёки ундан кейин келган в товушининг талаффузда тушиб қолиши натижасида чўзиқ унли ҳосил бўлишини кўрсатишга бағишланиши керак.

Интервокал ҳолатда қ, к, ғ ундошларининг талаффузини кўрсатадиган картани тузишда — адабий тилдаги «қишлоқлик», «боғлик», «ўчоқ», «кўсак» сўзлари шевангизда қандай айтилади?— саволига олинган жавоблар материал бўлиб хизмат қилади. Чунки баъзи ўзбек шеваларида қ, к, ғ товушлари интервокал ҳолатда (унли товушлардан олдин ёки кейин келганда) тушиб қолади натижада улар билан ёнма-ён келган унли чўзилади. Масалан: қ^ъшл^о:л^ъқ (ад. орф. қишлоқлик), б^о:л^ъқ (ад. орф. боғлик), оч^о: (ад. орф. ўчоқ), к^ос^о: (ад. орф. кўсак) каби.

Интервокал ва сандхи ҳолатида к, ғ, қ, м//в товуш мосликларига бағишланган карта — адабий тилдаги «тузук», «олдик», «копиги», «гугурт», «бузоқ», «тушоқ», «онамиз», «борамиз» сўзлари талаффузи шевангизда қандай?— саволига олинган жавобларга биноан тузилади. Бир группа ўзбек шеваларида юқоридаги сўзлар тузув, олдув, копув^ъ, гувурт, буз^{эв}, туш^{эв}, эн^{эвуз}, б^э-р^{эвуз} каби талаффуз хусусиятига эга.

Унлилардан кейин келган к, г, нг, ҳ, с, ш, ғ, дж, р товушларининг й га ўтиши ва сўз бошида й фонемасининг сақланиши ёки тушиб қолишига бағишланган карта материали иккита саволнинг жавобига асосан тузилади; 1) Адабий тилдаги «сумак», «бигиз», «келманглар», «меҳнат», «бормасмиш», «ташла», «боғла», «ажралди», «келарди» сўзлари шевангизда қандай талаффузга эга? 2) «Йил», «йирик», «йигирма» сўзлари шевангизда қандай айтилади?

Бундай карта ўзбек шеваларидаги к~й (сумай), г~й (б^ъй^ъз), нг~й (келм^әйл^әр), ҳ~й (мейн^әт), с~й (борм^әйм^ъш), ш~й (т^әйл^ә), ғ~й (б^әйл^ә), дж~й (^әйр^әлд^ъ), р~й (кел^әйд^ъ) ҳодисалари ва й^ъл//^ъл,

йърѣк//ѣрѣй, йъгѣрма//гѣрма каби сўз бошида ва сўз ўртасида й фонемасининг сақланиши ёки сақланмаслигини ёритишга бағишланади.

Адабий тилдаги «менга», «сенга», «унга», «танга», «уйқингиз», «уйингиз», «менга бер» сўзлари шевангизда қандай талаффуз этилади?— деган саволнинг жавобига асосланган карта сўз ўртасидаги *нг* ундошининг шеваларга хос талаффузини ўз ичига олади ва ўзбек шеваларида сўз ўртасида келган *нг*, *ң* фонемаларининг характериға бағишланади. Баъзи шеваларимизда жўналиш келишигида келган «менга», «сенга», «унга», «танга» сўзлари *маңа*, *саңа*, *уңа*, *таңа* каби талаффуз этилади. Гоҳо «уйқингиз», «уйингиз» сўзларидаги *нг* тушиб қолиб, бу сўзлар *уйқъз*, *уйъз* шаклида айтилади. «Менга бер» гапининг биринчи сўзидаги *нг* ва иккинчи сўзидаги *р* товушлари тушиб қолиши натижасида «*мәә* *ве*» тарзидаги талаффуз ҳам юзага келади. Адабий тилдаги «кел», «келсин», «олсин», «қолсин» сўзлари шевангизда қандай талаффуз этилади? «Бора олмадим», «кела олмадим», «ола олмадим» қўшма феълларининг айтилиши шевангизда қандай?— саволларига олинган жавоблар асосида тузилиши лозим бўлган картада шевалардаги *кел//ке*, *келсин//кесън*, *элсун//эсън*, *қэлсън//қэсън* феъллари ўзагида *л* ундошининг сақланиши ва сақланмаслик ҳолатлари, шунингдек, *бораолмадим//бэрэммэдъм*, *келаолмадим//келоммадим*, *ола олмадим//элэммадим* феълларида *м* билан ёндош келган *л* ундошининг регрессив ассимиляциясига учраши ёки учрамаслик хусусиятлари тавсиф этилади.

Адабий тилдаги «фармон», «фабрика», «Фотима» сўзлари *ф* билан талаффуз этиладими ёки *п* билан айтиладими?— саволиға олинган жавобларга биноан тузилиши лозим бўлган карта материали шеваларда *ф* товушининг мавжудлиги ёки йўқлиги устида баҳс этади. Кўпгина ўзбек шеваларида («туф», «пуф», «суф» сўзларидан ташқари) *ф* товуши учрамайди. Мазкур товуш ҳамма ўринда *п* билан алмашиб келади.

Икки тилли шеваларимизда *ф* товуши мавжуд бўлиб у ўзбек ва тожик адабий тилларидаги хусусиятға эға.

Ўзбек шеваларида қаратқич келишиги тубандаги диалектал формаларға эға. *ж*-ловчи шеваларда унли товушлар билан тугаган юмшоқ ўзакларға *-ниң*, *-н* (*енәниң*, *бәләсин*), қаттиқ ўзакларға *-ның* (*атаның*),

жарангли ундошлар билан тугаган қаттиқ ўзакларга *-дың, -ды* (*эвдың, эвды*), юмшоқ ўзакларга *-динг, -ди* (*белдинг, белди*); жарангсиз ундош билан тугаган юмшоқ ўзакка *-тиң, -ти* (*иштиң, ишти*), қаттиқ ўзакка *-тың, -ты* (*аттың, атты*) шаклида қўшилади.

Й-ловчи ва икки тилли шеваларимизда ҳарвақт қаратқич қўшимчаси (*-нинг*) ўрнида тушум қўшимчаси (*-ни, -ди, -ти*) талаффуз этилади. Қаратқич келишиги аффиксининг диалектал формаларини ўз ичига олган карта материалларида унинг шевалараро тарқалиш ареали белгиланиб чиқилиши керак.

Тушум келишиги ҳамма территориядаги шеваларда тубандаги диалектал формаларга эга. Ж-ловчи шеваларда: унли товушлар билан тугаган юмшоқ ўзакларга *-ни, -н* (*енэни, энэсин кордэ*), қаттиқ ўзакларга *-ны* (*атаны*), жарангли ундош билан тугаган ўзакларга *-ды* (*авды*), жарангсиз ундош билан тугаган ўзакка *-ти* (*ишти*) шаклида қўшилади. Шаҳар тип шеваларда тушум қўшимчаси *-ни* тарзида, қишлоқ тип шеваларда *-ни, -ди, -ти* шаклида қўшилиши картага туширилиши лозим.

Ж-ловчи шеваларда жўналиш келишиги аффикси унли ва жарангли ундошлар билан тугаган қаттиқ ўзакка *-ға* (*қолға, тэвға*), юмшоқ ўзакка *-гэ* (*эйэлгэ*), жарангсиз ундошлар билан тугаган юмшоқ ўзакка *-кэ* (*ишкэ*), биринчи ва иккинчи шахс эгалик қўшимчаларидан кейин *-э, -а* (*енэмэ, атама*) формасида: кишилик слмошларига *меңэ, сеңэ, оңэ* шаклида қўшилади. Й-ловчи ва икки тилли шеваларда жўналиш келишиги *-гэ, кэ, -қэ, -э* қўшимчаларини қабул қилади. Бу хусусиятларнинг шевалараро тарқалиши алоҳида картада ўз ифодасини топиши керак.

Урин-пайт келишиги аффиксининг талаффузи билан ўзбек шевалари бир-биридан қуйидагича фарқланади: а) Урин-пайт келишиги формаси (*-дэ* ва унинг вариантлари) мавжуд бўлган шевалар. б) Урин-пайт келишиги аффикси (*-да*) ўрнида жўналиш келишигининг қўшимчаси (*-га*) қўлланиладиган шевалар. Ж-ловчи ўзбек шеваларида ўрин-пайт келишиги аффикси унли ва жарангли ундошлар билан тугаган қаттиқ ўзакларга *-та* (*атта*), юмшоқ ўзакларга *-тэ* (*иштэ*) ҳолида қўшилади.

Қишлоқ тип шеваларда ўрин-пайт келишиги аффиксининг *-дэ, -тэ* формалари мавжуд. Шаҳар тип, икки тилли шеваларда ўрин-пайт келишиги аффiksi (*-дэ* ва унинг фонетик вариантлари) мутлақо қўлланилмайди. Бу шеваларда ўрин-пайт келишиги аффiksi ўрнида ҳамма вақт жўналиш қўшимчаси (*-гэ* ва унинг фонетик вариантлари) ишлатилади. Бу ҳодисаларнинг шевалараро тарқалиши махсус картада баён этилиши лозим.

Унли товушлар ва жарангли ундошлар билан тугаган қаттиқ ўзакларга чиқиш келишиги қўшимчаси *-дан* (*тэвдан*), юмшоқ ўзакларга *-дэн* (*элдэн*), жарангсиз ундош билан тугаган қаттиқ ўзакларга *-тан* (*оттан*), юмшоқ ўзакларга *-тэн* (*иштэн*), сонор товушлардан сўнг қаттиқ ўзакка *-нан* (*тамнан*), юмшоқ ўзакка *-нэн* (*уннэн*) каби қўшилади.

Қишлоқ тип шеваларида чиқиш келишиги қўшимчаси отларга *-дэн, -тэн, -нэн* ҳолида, Майманоқ, Қорабулоқ каби айрим шеваларда *-дэн, -дэн, -тэн, -тэн, -нэн, -нэн* каби; икки тилли шеваларда *-дэн, -тэн, -нэн* шаклида қўшилади. Бу хусусиятларнинг ҳаммаси алоҳида картага туширилиши керак.

И-ловчи шеваларда кўплик аффикслари кишилик олмошларига *-э, -лэ, -эр* (*бэзэ, бэзлэ, бэзэр*) ҳолида қўшилади. Бу аффикслар эгалик қўшимчасидан олдин келганда ўзининг тўлиқ формасига (*козлари, қошлари* каби) эга бўлади. Икки тилли шеваларда кўплик қўшимчаси *-лэ, -лэр* ҳолида қўшилади.

Ж-ловчи шеваларда эса, қаттиқ ўзакдан сўнг *-лар* (*қызлар*), юмшоқ ўзакдан сўнг *-лэр* (*ишлэр*), сонор товуш билан тугаган қаттиқ ўзакдан сўнг *-нар* (*тэмнар*), сонор товушлар билан тугаган юмшоқ ўзакли сўзларга *-нэр* (*куннэр*) шаклида қўшилади. Кўплик аффиксининг диалектал вариантлари алоҳида картага туширилиши лозим.

Ҳурмат маъносини билдирувчи аффикслар баъзи ўзбек шеваларида мавжуд бўлиб, сўзларга *-лэ* (*дэдэмлэ келлэ, эйтэмлэ эйтгэ*) шаклида қўшилади.

Бир группа шеваларда (*атам келди, этэм айтгэ* каби) ҳурмат маъносини билдириб келувчи *-лэр, -лэ* қўшимчалари мавжуд эмас. Бу ҳолатнинг иккала кўринишига махсус карта бағишланиши керак. Ўзбек шева-

ларида эгалик аффиксларининг тубандагича кўринишлари тўла карталаштирилиши лозим.

Бир қатор шеваларда унли билан тугаган қаттиқ ўзакка *-м, -ң, -сы; -мыз, -ңыз, -лары;* ундош билан тугаган қаттиқ ўзакка *-ым, -ың, -ы, -ымыз, -ыңыз, -лар, -ы (нары).* Юмшоқ ўзакка унлидан сўнг *-м, -ң, -си, -миз, -ңиз, -лари;* ундошдан сўнг *-им, -иң, -и, -имиз, -иңиз, -лари (-нари)* шаклида қўшилиши. Бир группа шеваларда унлидан сўнг *-м, -нг, -съ;* ундошдан сўнг *-ъм, -ънг, -ъ;* кўпликда унлидан сўнг *-миз, -нгъз, -съ;* ундошдан сўнг *-ъмъз, -ънгъз, -ъ* қўшилади; Айрим шеваларда унлидан сўнг бирликда *-м, -нг, -съ,* ундошдан сўнг *-ъм, -ънг, -ъ;* кўпликда унлидан сўнг — *(эңэ) вуз, (эңэ) йъз, (эңэ) съ,* ундошдан сўнг *ойъ (вуз), ойъ (йъз), ой (ларъ)* каби формаларини назарда тутиб махсус карта бағишланиши керак.

Сифат ясовчи шеваларга хос аффикслар, алоҳида картага туширилиши лозим.

Кишилик ва кўрсатиш олмошларининг диалектал формаларидан қуйидагилар карталаштирилиши кўзда тутилади: *мен, сен (ул//вол), бъз//биз, сиз//сыз, олар; бо, бъ, шо, вошэ, шъ, ана, мэнэ, эңэв, мънэв; мэн, сэн, у, съз, улар; у, бу, шу, ошэ, ҳэйлэхэ, энъ, мэнъ (кэй) энэву, мэнэву* сингарилар.

Шеваларда предикатив қўшимчалар талаффузига алоҳида карта бағишланиши керак. Маълумки, от ва отлашган сўзларга қўшиладиган предикатив қўшимча *-дър* ўзбек шаҳар ва икки тилли шеваларида *-ду* шаклида ишлатилади. Масалан: *ме:мэнду* (ад. орф. меҳмон), *хэлэсъдудйэ* (ад. орф. холасидирда). Бу аффикс ким, нима, олмошларига қўшилганда ҳам (*кэмду, нэмэду* сингари) «ду» ҳолида айтилади. Ж-ловчи ва қишлоқ тип шеваларида эса, мазкур аффикс *-дир* шаклига эга. Шунингдек, *Мэн йэлгыз келган* каби кесимлик қўшимчасини қабул қилмайдиган хусусиятлар ҳам картага туширилиши керак.

Шеваларга хос баъзи равиш ясовчиларга бағишланган картада равиш ясовчи қўшимчаларнинг шевалараро тарқалиши акс этиши лозим.

Адабий тилдаги *-япти, -ётир, -моқда* қўшимчалари билан ўзгарадиган ҳозирги замон феъллари шевангизда қандай ясалади?— саволига шевалардан олинган жавоб материалларининг тарқалиш ареали қуйидагича

карталаштирилади: Ж-ловчи шеваларда *-джатыр, -йатыр, -мақта* (*бэрэджатир//бэрэйатир, бара джатырман, бараджатырсан, бараджатир, бармақтамиз, бармақта-сыс, бармақта*). Қишлоқ тип шеваларда *-йэтър, -йән, -эт, -әт, -вәт* (*бэрэйэтърман, бэрэйәнпән*), *бэрэйәнпәз, бэрэйэтърмәз, әлвәтмәнә, келвәтмәнә*.

Шаҳар тип, икки тилли шеваларда: *-әп// -әм// -әм, -әб:* (*бэрәпән, бэрәммән, бэрәммән, бэрәббәз*), *-әт, -әт* (*бэрәттәк, бэрәттәнәз, бэрәттәлә, бэрәттүммән, бэрәтүпту*), *-әп* (*бэрәпсән, келәпсән*), *-вәт* (*бэрвәтмән, бэрвәтсән, бэрвәттәк, бэрвәттәнәз, бэрвәттәлә* каби).

Келаси замон шарт-истак феъли ясовчилари ж-ловчи, қишлоқ тип, й-ловчи ва икки тилли шеваларда адабий тилга яқин формада (*келсам, келсак* тарзида) ясалади. Шаҳар тип шеваларда эса, бирликда адабий тилга яқин (*келсам, келсанә, келса*), кўпликдаги *бэр-сәв//бэрсәвуз, бэрсәйәз, бэрсәлә* тарзида ясалган хусусиятлари карталаштирилади.

Ўзбек шеваларида мавжуд бўлган ўтган замон феълининг қуйидаги характерли диалектал формалари картага туширилади: *-дәк* (*бэрдәк*), *-дуг* (*бэрдуг*), *-дув* (*бэрдув*), *-вуз* (*бэрдувуз*), *-мәш* (*бэрәммәш*), *-кән* (*бэрүвкән, бэрмәвкән*).

Адабий тилдаги «борадиган», «бораётган» сифатдошлари шевангизда қандай айтилади?— саволининг жавоби тариқасида сифатдошларнинг шеваларга хос ҳамма кўринишлари карталаштирилади. Шунингдек, шевалардаги равишдош ясовчилари ва уларнинг диалектал вариантлари алоҳида картада акс этиши лозим.

Махсус бир карта ҳаракат номлари ясовчиларининг диалектал формаларига бағишланса маъқул бўлади.

Алоҳида картада ўзбек шеваларида учрайдиган *дә-вур, йәрәшә, мәнән//мән, тәмән, сәрә, сырт, тәг//тәй әлд, әст, ғч* каби кўмакчиларнинг қўлланиш территориялари ва бир картада шеваларда учрайдиган *ҳам, некин//ләкән, бэрәқ, әммә, хәх, гәйәдә, нә* боғловчилари ва уларнинг тарқалиш чегаралари ҳамда юкломаларнинг шеваларга хос кўринишлари тавсифланиши керак.

Лексика бўйича атлас карталари дастлаб киши узларига бағишланган бўлиши керак.

Бош (голова) маъносини ифодаловчи диалектал сўзлар. Ўзбек шеваларида бош маъ-

носини ифодаловчи — *бши, калла, тевә, сәр* (*кәлләсгә кәйдә, тевәсгә урдә, сәрә эгрәдә*) сўзлари ишлатилади. Алоҳида карта шу сўзларнинг қўлланиш чегараларини аниқлашга бағишланган бўлиши кўзда тутилади.

Юз маъносини англатувчи диалектал сўзлар. «Ўуз» сўзи ўзбек шеваларидан шаҳар тип ва икки тилли шеваларда кўпроқ қўлланилади.

Қишлоқ тип шеваларда «бет» сўзи жуда актив. Жловчи шеваларда «бет», «турқ», «апт» («афт»), «башара» сўзлари юз маъносида кенг қўлланиши картага туширилмоғи керак.

Бир карта *пешәнә* ва *манглай* сўзларининг тарқалиш чегарасини аниқлашга бағишланса бўлади.

Алоҳида карта «киприк» ва «мўйлов» сўзларининг диалектал кўринишлари: *кәпрәк//кәрпәк, муджгән, мижжә* ва *мойләв, бурут//мурут* сўзларининг тарқалиш чегарасини белгилашга бағишланади.

«Қўкрак» ва «жигар» сўзларининг диалектал кўринишлари. Ўзбек шеваларида кўкрак маъносини *кокрак//кокрәй* ҳамда *тош* сўзлари англатади. «Джигар» сўзи эса, *джәгәр* ва *бағир* сўзлари орқали ифодаланади. Мазкур карта материаллари шу сўзларнинг тарқалиш чегарасини белгилайди.

Ссч маъносини ифодаловчи диалектал сўзлар. Ўзбек шеваларида «ссч» сўзининг маъносини *ссч//чсч//чәч, тук, джун, мўйсәр* сўзлари билдиради. Ана шу сўзларнинг тарқалиш ўрни бир картада кўрсатилиши мумкин.

Кафт маъносини ифодаловчи диалектал сўзлар. Қўлнинг кафти шеваларда ўзининг *кәп, эйә, аллақан, тәқә* каби синонимларига эга. Бу синонимларнинг шевалараро тарқалиши алоҳида картада ёритилиши мумкин.

«Оёқ» ва «бармоқ» сўзларининг диалектал кўринишлари. Шеваларда «оёқ» маъносини *эйәқ//айағ* ва *пут* сўзлари билан; «бармоқ» маъноси *бәрмәғ, пәнджә* сўзлари билан ифодаланади. Махсус карта ана шу сўзларнинг тарқалиш чегарасини белгилашга бағишланиши мумкин.

Қариндошлик маъносини ифодаловчи диалектал сўзлар алоҳида тадқиққа лойиқ. Ўзбек шеваларида қариндошлик маънолари *уруғ,*

аймқ, тухум, джъгар, бавур, қаръндэш, йақън, зэт, топэр, томър сўзлари орқали ифодаланади. Шу сўзларнинг тарқалиш чегараси алоҳида карта материалларида ёритилиши лозим.

«Буви», «бобэ» сўзларининг диалектал кўринишлари. «Буви» сўзининг маъноси шеваларда *бувъ, ача, катта зйъ, тотэ, мэмэ, бъйъ, энэ, катта энэ, қаръ энэ, энэпэр* сўзлари орқали, адабий тилдаги «бобэ» сўзи эса *бавэ, бувэ, эпэ дэдэ, катта дэдэ, дэдэ, катта этэ, этэпэр* сўзлари билан ифодаланади. Бу сўзларнинг ишлатилиш жойлари махсус картада кўрсатилади.

«Онэ», «этэ» сўзларининг диалектал кўринишлари. Ўзбек шеваларида «она» сўзи — *энэ, энэ, бъвъ, эпэ, эмэ, эбэ* сўзлари орқали: «ота» — *ота/тата, дэдэ, дъдэ* сўзлари ёрдамида ифодаланади. Уларнинг шевалараро ёйилиши бир картада берилиши керак.

«Амаки» ва «тоға» сўзларининг диалектал кўринишлари. Биз текшираётган шеваларда «амаки» — *амэкъ, эвэ, экэ, бэвэ* сўзлари билан: «тэгэ» сўзи эса *тэгэ//тэгэ, дойъ* сўзлари билан айтилади. Уларнинг тарқалиш ўрни мазкур картада аниқланади.

«Хола» ва «холавачча» сўзларининг диалектал кўринишлари. «Хола» — *хэлэ, зйттэ*. сўзлари билан, «хэлэвэччэ» — *болэ, хэлэвэччэ* сўзлари билан шеваларда ифода этилади. Уларнинг тарқалиш ўрни ушбу карта материалларида акс эттирилади.

«Почча» ва «келинойи» сўзларининг диалектал кўринишлари. Шаҳар тип ва икки тилли шеваларда «пэччэ» сўзи; қишлоқ тип шеваларда «йэздэ»//«йэзнэ» сўзлари. *ж-ловчи* шеваларда, «джэздэ»//«джэзнэ»//«йэздэ» сўзлари ишлатилади. Кўпгина *й-ловчи* шеваларда «келънэйъ» ўрнида «йэнгэ». *ж-ловчи* шеваларда эса, «чечэ» сўзи қўлланилади. Уларнинг изоглоссаси махсус картада берилади.

«Бола» сўзининг диалектал кўринишлари. Территорияларда *бэлэ//бала* ва *бэччэ* сўзларининг шеваларда кенг қўлланиши картага туширилиши лозим.

«Ўртоқ» маъносини билдирувчи диалектал сўзлар. Ўзбек шеваларида ўртоқ маъно-

сини англатувчи *дос//дост, йэр, джорэ, эғайнэ, бойнса, эшнэ, еш* каби диалектал сўзлар мавжуд. Уларнинг ишлатилиш ўрни ва чегаралари ушбу карта материалларида баён этилади.

Дўппи номлари. Ўзбек шеваларида дўппилар, *дўппэ//тўппэ, кэллэпош//кэллэвэш, қалпоқ, шэппош* сўзлари билан айтилади. Чуст дўпписи — *кэллэпош* (*кэллэ* — бош, *пош* — киймоқ сўзларидан олинган), гилам дўппи — *қалпоқ* номи билан аталади. Телпак ичидан кийиладиган ва кечаси кийиб ётиладиган оқ сурпдан тикилган юпқа дўппи — *шэппош* (тожикча *шаб* — кеча, *пош* — киймоқ сўзларидан) дейилади. Уларнинг тарқалиш жойлари мазкур карта орқали белгиланади.

Устки кийим номлари. Ўзбек шеваларида кўйлак сўзининг маъноси *куйлэк//койлэк, куртэ* сўзлари орқали; *шитэн* сўзининг маъноси *шитэн* (эркаклар ва болалар *шитэнэ*), *пэйчэ//пэйджэмэ, лэзэм* сўзлари орқали ифодаланади. Уларнинг тарқалиш ареали бир картада берилиши лозим.

Қийиқча-белбоғ номлари. Тўн устидан боғланадиган гулли эркаклар белбоғи — *белқарс, белбоғ, қийиқча* дейилади, унинг кичкинаси қўл артиладиган бўлиб, *қолқарс* деб юритилади. Уларнинг номланиш жойлари шу карта материалларида кўрсатилади.

Болта ва теша номлари. Ўзбек шеваларида «болта» сўзи *эйбэлтэ, тэвэр, бэлтэ* сўзлари билан, «теша» эса, *тешэ, қолтешэ, пэйтешэ, чот* сўзлари билан номланади. Уларнинг тарқалиш чегаралари махсус картада кўрсатилади.

«Шамол» сўзининг диалектал кўринишлари. Шамол маъноси *шэмэл, йел, шаббадэ//шэбэдэ, гэрмсэл, куйун* сўзлари орқали англашилади. Уларнинг ишлатилиш ўрни мазкур картада баён этилади.

Йил фасллари номларининг кўринишлари. Ўзбек шеваларида йил фасллари қуйидагича номланади: «куз» — *тэрэмэ* ва *куз* сўзлари билан, «қиш» эса, *ж-ловчи, қишлоқ* тип шеваларда *қэш* сўзи билан икки тилли шеваларда *эъмэстэн* сўзи билан; *ж-ловчи қишлоқ* тип шеваларда «йэз — *йэз* сўз билан икки тилли шеваларда *тэвэстэн* сўзи билан, «баҳэр» ҳамма шеваларда *бэхэр ва коҳлэм* сўзлари билан ифода этилади. Бу атамаларнинг тарқалиш ўрни алоҳида картада акс этиши лозим.

«Йәлпъз», «пъдънә», «хълвә», «хамда», «ғолън», «туршак» сўзларининг тарқалиши. Ўзбек шеваларида «йәлпъз» сўзи шаҳар тип ва қишлоқ тип шеваларда *йәлпъз*, *пъдънә*: икки тилли ва ж-ловчи шеваларда *хълвә* сўзи орқали ифодаланади. «Туршак» сўзи шеваларда *ғолън* ва *туршак* сўзлари билан айтилади. Бу сўзлар ҳаммаси алоҳида бир картада жойлаштирилиши керак.

«Райхән» — нэзбуй, «алмурут» — нәшвәт нәк сўзларининг қўлланиши. Ўзбек шеваларида ўзбек адабий тили ва баъзи шевалардаги «рәйхән» сўзи *рәйхән* ҳамда *нэзбуй* (*нэз хиди*) сўзи билан, «нәшвәт», «нәк» сўзлари эса, *нәшвәт*, *нәк*, *элмурут* сўзлари билан ифодаланади. Уларнинг тарқалиш ўрни махсус картада берилиши керак.

Тухум помини англатувчи диалектал сўзлар. Товуқ тухуми ўзбек шеваларида *тухум*, *мәй-әк*//*мәйәй*, *йумуртқә*//*джумуртқә*, *кокәй* сўзлари билан талаффуз этилади. Уларнинг тарқалиши ўриплари алоҳида картада кўрсатилиши керак.

Ёғ ва сузма помлари. «Ёғ» — й-ловчи шеваларда *йәғ* сўзи билан, ж-ловчи шеваларда *мәй*, *дәжәр* сўзлари билан, икки тилли шеваларда *роған* сўзи билан ифода этилади. «Сузма» қатор шеваларда *сузма*, *чәк-кә* сўзлари билан помланади. Бу сўзларнинг изоглосса-си карталаштирилади.

Қозон қопқоғи ва челақ помлари. Текширилаётган шеваларда «қозон қопқоғи» — *сәрпои*, *тувәг*, *қаснәк*, *қәпқәғ* сўзлари билан; «челақ» эса, *сәтул*//*сәтәл*, *пәқәр*, *челақ* сўзлари билан ифодаланади, уларнинг шеваларда тарқалиши мазкур картага олинади.

«Қўшини» маъносини англатувчи диалектал сўзлар. «Қўшини» сўзининг ўзбек шеваларида *қўшини*, *хәмсәйә* сўзлари билан айтилиши карталаштирилиши лозим.

Тасдиқ маъносини англатувчи диалектал сўзлар. Ўзбек шеваларида тасдиқ маъносини билдирувчи «ҳа» сўзининг қўйидаги синонимлари мавжуд: *ҳә*, *ҳе*, *ҳәк*, *ҳәк*, *ҳәк*, *ҳәввә*, *әввә*; шулардан «ҳә» формасининг й-ловчи ва икки тилли шеваларда, *ҳәк*, *ҳе*, *ҳәк*, *ҳәк* сўзларининг эса, ж-ловчи шеваларда, *ҳәв-*

ёё, эввэ сўзлари ўғуз шеваларида ишлатилиши картага туширилади.

Мушук ва ит номлари. Ўзбек шеваларида «мушук» сўзи *п̣шэй//п̣шэк, мушук, мушуй* сўзлари билан айтилади; «кучук» — *кучув, ът, копэй//кэпэк* сўзлари билан, *гурджэ, тэзэ* сўзлари эса, ёшига ва наслига биноан ит номларини ифода этишни картага туширилади.

Эчки ва улоқ номлари. Ўзбек шеваларида «эчки» — *ечкэ//очкэ//гечь, чувъч, «эркак эчки — тэкэ, бичилгани — сэркэ* сўзлари билан, улоқнинг эса, *улэқ//улэғ, оғлэқ, джэ̣джэ̣ча* сўзлари билан номланиши картага туширилади.

Эшак номлари. «Эшак» сўзининг мазкур шеваларда *ешэй//ешэг, хэр, ҳэнгэ, тэйхэр* сўзлари билан: ургочиси — *мэдэ//мэча* сўзлари билан номланиши мазкур картага туширилади.

Сигир номлари. Биз текшираётган шеваларда «сигир» сўзининг *сэйър, ънаёй//ънэк, гунэджэ̣н, тэнэ; эркаги — буқэ, ҳокъз, нэввос, қэчэр* сўзлари билан; болалари — *ходжэй, бузэв* сўзлари билан номланиши карталаштирилади.

«Остэнэ» ва «бўсэғэ» сўзларининг тарқалиши. Ўзбек шеваларининг бир қисмида *эстэнэ* сўзи қўлланила, бир қисмида *бэсэга* сўзи ишлатилади. Бу сўзларнинг қўлланиш ўрни мазкур картада белгилаб чиқилади.

«Шэхэл» ва «чийэборъ» сўзларининг қўлланиши. Ўзбек шеваларида *чийэ боръ, шэхэл* сўзининг қўлланиш ўрни карталаштирилади.

«Сухбат» ва «гурунг» сўзларининг тарқалиши. Ўзбек шеваларининг айримларида, *сухбат* сўзи *гурунг* сўзи билан ифода этилади. *Сухбат* ва *гурунг* сўзларининг тарқалиши мазкур картада акс эттирилади.

Ари номлари. «Ари» сўзининг *эръ, зэмбур, қо-воқ ари, бьнгэй, кйк ари* каби аталыш ўрни билан карталаштирилади.

Қуён номлари. Ўзбек шеваларида *қуйэи* ва *тэвишқэи* сўзлари кенг қўлланилади, уларнинг тарқалиш ўринлари мазкур картада белгиланади.

Таёқ номлари. Ўзбек шеваларида таёқнинг хилма-хил (*тэйэқ, кэлтэк, чэхмэр, хэлэ, шумэк, гэврэн*

каби) номлари мавжуд бўлиб, уларнинг номланиш жойлари мазкур картада белгилаб чиқилади.

Қайирма пичоқча номлари. Қайирма пичоқча — *чпқъ, чэлэбзэр, қэлэмтэрэш, кэрчэ//кэрчэ, пэчэхчэ* сўзлари билан номланади. Уларнинг тарқалиш чегараси ушбу карта материалида ёритилади.

Шоха номлари. Шохалар шаклига қараб — *шэхэ, айрэ, душэхэ, чэршэхэ, пэйшэхэ* каби номларга эга. Бу номларнинг қайси шеваларда қўлланиши шу карта воситасида кўрсатилади.

Бола беланчаги номлари. Ўзбек шеваларида бола беланчаги — *белэнчэк, алвэнч, йелбешэк* сўзлари билан номланади. Уларнинг ишлатилиш ўринлари карта материалларида аниқ кўрсатилади.

Бий ва қорақурт сўзларининг қўлланиши. Заҳарли ҳашарот — *қэрэқурт* кўпгина шеваларда *бэй* номи билан юритилади. *Қорэқурт* ва *бэй* сўзларининг тарқалиш чегаралари карта материалларида баён этилади.

Чумоли номлари. Чумоли ўзбек шеваларида *чэмэл//чумэлэ, мэрчэ, эт мэрчэ* сўзлари билан аталади. Уларнинг қайси шевада қандай айтилиши карта материалларида баён қилинади.

Ошқовоқ номлари. Ўзбек шеваларида «қовоқ» сўзи *қэвэқ, кэдэ* сўзлари билан айтилади. Бу сўзларнинг ўрни карта материалида баён этилади.

Беда номлари. Ўзбек шеваларида «бэдэ» сўзи *бедэ, йонгучқэ, қэрэкорпэ* номлари билан юритилади. Бу номларнинг қўлланиш ўрни ушбу картага олинади.

Қалит номлари. Адабий тилдаги «калит» сўзи биз текшираётган шеваларда *кэлэт//кэълэт//кэрэт, эчқэч* номлари билан юритилади. Бу номларнинг ишлатилиш ўринлари мазкур карта материалларида баён этилади.

Нарвоп номлари. «Нарвоп» сўзи *нэрвэн, шэтэ, зэнгэ* сўзлари билан юритилади. Бу сўзларнинг ўзбек шеваларида ишлатилиш ўринлари ушбу карта материалларида кўрсатилади.

Тўсин ва тоқи номлари. Тўсинни англатувчи предмет биз текшираётган шеваларда *тўсин, бэлэр* сўзлари билан, *тэқэнэ* англатувчи предмет *вэссэ тэқэ* сўзлари билан юритилади. Бу сўзларнинг тарқалиш ўринлари мазкур картада белгилаб чиқилади.

«Обдаста» ва «қумғон» сўзларининг диалектал кўринишлари. Ўзбек тилининг кўпгина шеваларида «обдаста» сўзи *обдэста, эптэва, қумғэн, чэйдэши/чэйдэши* сўзлари билан ифодаланади. Уларнинг тарқалиш ўрни алоҳида картага туширилиши лозим.

Ўзбек шеваларида арқон номлари — *аргамчэ, эп//дэжэп, чэлвэр, қэйуэ, чэпчэргэ, элэджэргэнэқ* сўзлари орқали ифода этилади. Бу сўзларининг ишлатилиш ўринлари карта материалларида баён этилади.

Тугун номлари. Инни тугин, боғлаш номлари ўзбек шеваларида хилма хил бўлиб, улар *қэзэгвэгэ курмэ, чэдэр, цушағ, коган* каби сўзлар билан ифодаланади. Бу сўзларининг тарқалиш ўринлари мазкур картага туширилади.

«Илдиэ», «томир», «уруғ», «тухум» сўзларининг қўлланиши. Бир-бирининг синоними бўлган *элдэз, тэмэр* ва *уруғ, тухум* сўзларининг ўзбек шеваларида ишлатилиши ушбу карта материалларида баён этилади.

«Бўса», «ўпиш», «муччи» сўзларининг қўлланиши. Ўзбек шеваларида юқоридаги сўзлар «ўпиш» маъносини англатади. Уларнинг тарқалиш чегараси карта материалларида баён қилинади.

«Чиқариб солмоқ», «кузатмоқ» сўзларининг қўлланиши. Ўзбек шеваларида «кузатмоқ» сўзи *кузатмоқ, жўнатмоқ* ва *чэқэрэб солмэқ* ибораси билан ифодаланади. Бу сўзларининг ишлатилиш ўрни картада аниқлаб чиқилади.

Фалтак ип номлари. Ўзбек шеваларида «галтак ип» — *эп қэтэм, сэвч, зэгэтэ, мэшэи қэтэм* сўзлари билан номланади. Бу сўзларининг қўлланиш чегараси мазкур картада баён этилади.

Қир тоғора номлари. Биз текшираётган шеваларда қир тоғора номлари *тэғэрэ, лэган, джэм, кэрсэн, джэмэшой* сўзлари билан айтилади. Уларнинг ишлатилиш жойлари карта материалли орқали баён этилади.

«Тилло», «олтин» ва «нуқра», «кумуш» сўзларининг қўлланиши. Ўзбек тилининг баъзи шеваларида *тэллэ*, айрим шеваларда *элтэн*; баъзи шеваларда *нуқра*, айримларида *кумуш* сўзи иш-

латилади. Буларнинг қайси бири қайси шевада қўлланиши картада баён этилади.

Қўмир ва маҳаллий ўрнит номлари. Баъзи шеваларда *кўмър* сўзи қўлланилса, айримларида кўмир ўрнида *ангъи* сўзи ишлатилади. Қишлоқ тип шеваларда *нуръ* ишлатилса, ж-ловчи шеваларда *гонг* ва икки тилли шеваларда *нэръ* сўзи қўлланилади. Ҳар бир сўзининг тарқалиш чегараси мазкур карта материалларида баён қилинади.

«Дайра», «дан», «чилдирма» сўзларининг қўлланиши. Бир-бирининг синоними ҳисобланган *дэйрә*, *дәп*, *чәлдәрмә* сўзларининг ишлатилишига оид материал ушбу картада баён этилади.

«Кўнкари», «улоқ» сўзларининг қўлланиши. Ўзбек шеваларида бир-бирининг синоними бўлган *көнкәрә*, *үләк* сўзларининг қўлланиш доираси мазкур карта материалларида баён қилинади.

«Урик» — зәрдәлъ, «қайроғоч» — гуджум сўзларининг тарқалиши. Ўзбек тилининг баъзи шеваларида «ўрик» — *зәрдәлъ* сўзи билан, «қайроғоч» — *гуджум* сўзи билан ифодаланади. Бу сўзларнинг тарқалиш ўринлари мазкур картада белгилаб чиқилади.

«Эртанишар», «жәпәзәк» сўзларининг қўлланиши. Ўзбек шеваларида бир-бирининг синоними ҳисобланган *ертәпәшәр*, *дәпәзәк* сўзларининг доираси ушбу карта материалларида баён этилади.

«Узоқ» ва «яқин» сўзларининг вариантлари. Ўзбек шеваларида узоқ сўзининг синоними сифатида *эрәк*, *йәқын* сўзининг синоними сифатида *йәвуқ* сўзи кенг қўлланилади. Бу сўзларнинг ишлатилиш доираси ушбу картада баён этилади.

«Балоғатга етмоқ» иборасининг диалектал кўринишлари. Ўзбек шеваларида «балоғатга етмоқ» иборасининг *муджәррәт болмәк*, *бой йетмәк*, *ер йетмәк*, *тәгәт болмәк* каби синонимлари мавжуд бўлиб, улар мазкур картада баён этилади.

Гунафша рангини билдирувчи сўзлар. Ўзбек шеваларида гунафша рангини билдирувчи *бәнафшә*, *нәпәрмән*, *пәстәкъ*, *хәйрәчә*, *ләлзәв* каби сўзларнинг қўлланиш доираси мазкур картада баён қилинади.

«Кўп» сўзининг шевага хос вариантлари. Ўзбек шеваларида *кoп* сўзи билан бирга унинг синоними сифатида *мол, дорджъ, ѓтръқън* сўзлари қўлланилади. Уларнинг ишлатилиш доираси мазкур картада кўрсатилади.

«Янги» ва «эски» сўзларининг диалектал синонимлари. Ўзбек шеваларида *йәнғъ* сўзининг синоними сифатида *тэзэ* сўзи, *эски* сўзининг синоними сифатида *коҳнэ* сўзи ишлатилади. Уларнинг қўлланиш доираси мазкур картада белгилаб берилади.

«Сувда сузмоқ» сўзининг шеваларга хос синоними. Ўзбек шеваларида *йузмоқ, сузмоқ, молтъмоқ* сўзлари бир-бирининг синоними сифатида ишлатилади. Уларнинг қўлланиш доираси мазкур картада аниқлаб берилади.

Тишламоқ ва сузмоқ маъносидаги сўзлар. Ўзбек шеваларида *тъшлэмъқ* сўзининг синоними сифатида *қэлмъқ* сўзи *сузмъқ* (сигирининг сузиши) сўзининг синоними сифатида *шъхлэмъқ* сўзи ишлатилади. Бу сўзлардан қайсиси қайси шеваларда қўлланиши мазкур картада белгилаб берилади.

«Севмоқ» сўзининг шеваларга хос синоними. Ўзбек шеваларида *севмоқ//суймоқ, хушлэмъқ, йъхтърмъқ, йъхшъ кормъқ* сўзлари бир-бирининг синоними сифатида ишлатилади. Бу сўзларнинг тарқалиш чегараси мазкур картада аниқланади.

«Урилмоқ» сўзининг диалектал синонимлари. Ўзбек шеваларида *урилди* сўзининг маъноси *тэйѓғ йедъ, кэлтэк йедъ, шэллѓғ йедъ* иборалари ёрдамида ифода этилади. Бу ибораларнинг қўлланиш чегаралари мазкур картада кўрсатилади.

И-ловчи шеваларимизда қўлланиладиган «шундай қилиб» ибораси Ж-ловчи шеваларимизда *шуйтъп* (*шу+этиб* сўзларининг бирикишидан ташкил топган бўлиб, дифтонглашиш натижасида *шуйтъб* шаклига келиб қолган) сўзи билан талаффуз этилади. Буларнинг қўлланиш доираси мазкур картада белгиланади.

«Тузалди» сўзининг диалектал синонимлари. Ўзбек шеваларида «тузалди» сўзининг *йъхшъ болдъ, джол топъ каби* синонимлари мавжуд. Уларнинг қўлланиш чегаралари шу картада кўрсатилади.

«Бўйнига олмади» иборасининг ишла-тилиши. Ўзбек шеваларида «бўйнига олмади» иборасининг *рад етгъ, мункър келдъ* каби синонимлари мавжуд. Бу ибораларнинг қўлланиш доираси мазкур картада белгилаб чиқилади.

«Ташла» сўзининг диалектал синоним. Ўзбек шеваларида «тәшлә» сўзининг *тәйлә, эт, уләқтәр, әтәр* каби синонимлари мавжуд. Уларнинг тарқалиш чегараси мазкур картада кўрсатиб берилади.

ТАРИХИЙ-ЛИНГВИСТИК ЭКСКУРС

Шевашуносларимиз томонидан аниқланиб чиқилган ўзбек лаҳжалари территорияси ўзбек шеваларининг тўртта йирик диалект зонасини ташкил этади: 1. Қорлуқ диалект зонаси. 2. Қипчоқ диалект зонаси. 3. Ўғуз диалект зонаси. 4. Ҳар хил диалект зонаси*.

Қорлуқ диалект зонаси. Мазкур диалект зонаси ўзбек халқи составига кирган қадимги туркий қабила-лардан бирининг номи билан аталади. Уруғ-қабила номи сифатида «қорлуқ» номини ўзида сақлаган ўзбек халқининг маълум группаси асосан Амударёнинг ўнг оқими ҳавзасида, уларнинг бир қисми эса Қашқадарёда жойлашган⁸. Ўзбек қорлуқларининг келиб чиқиши, тарихи, хўжалиги ва маданиятини ақс эттиришига Қ. Шониёзовнинг махсус монографияси бағиш-лашган⁹.

И. А. Баскаков классификациясига асосан туркий тилларнинг қорлуқ группаси X—XI асрларда юксак маданиятга эга бўлган халқларни шарқда уйғур маданиятига ва Урта Осиёнинг ғарбида турк-эрон маданиятига (аниқроғи, турку тожик маданиятига)¹⁰ эга бўлган халқларни қорахонийлар томонидан бирлаштирилиши натижасида ташкил топгандир¹¹. Турк қорлуқ-

* Мазкур зонага онд шевалар хусусиятлари алоҳида шунда талқин этилади.

⁸ Қармышева Б. Х. О некоторых древних тюркских племенах в составе узбеков. М., 1962, с. 131.

⁹ Шаниязов К. Узбеки-карлуки. Ташкент, 1964.

¹⁰ Қаранг: Гафуров Б. Г. История таджикского народа. М., 1955, с. 32, 34, 47.

¹¹ Баскаков И. А. Введение в изучение тюркских языков, 1960, с. 4.

ларнинг туркий группадаги бошқа қабилаларга, айниқса уруғ-қабиллага бўлинмайдиган ўзбекларга яқинлиги уларни қорахонийлар давридаги қорлуқларнинг авлоди деб қарашга имкон беради¹². Бу гипотезани асослаш учун Тожикистон жанубидаги қорлуқларни ва Афғонистон қорлуқларини илмий асосда ўргатиб чиқиш, айниқса қорлуқларнинг тилни, яъни ўзбек тилининг қорлуқ диалектини нухта тадқиқ этиш лозим.

Ўзбек тили қорлуқ диалект зонаси аҳолиси ўзбек халқи составидаги энг қадимги қатлам бўлиб, у Ўрта Осиёнинг туркий тилда сўзлашувчи, уруғ ва қабиллага бўлинмайдиган, ўтроқ шаҳар ва қишлоқ аҳолисидир¹³.

Қипчоқ диалект зонаси. Қипчоқлар ўзбек халқи этногенезининг йирик компонентини ташкил этади. Қипчоқлар кўнгина туркий халқлар — қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, татар, бошқирд, олтой ва айрим шимоллий кавказ халқлари — пўғой, кумиқ, қорачой каби халқларнинг шаклланишида иштирок этган. Қипчоқ этник элементи усмонли турклар, венгерлар ва бошқа халқлар составига ҳам кирган.

Ҳозирги Ўзбекистон территориясидаги қипчоқлар этник гуруҳларнинг араланиши натижасида аста-секин атрофдаги ўзбеклар составига сингиб кетган¹⁴. Қадимги ва эски қипчоқ ёзуви ёдгорликлари бизнинг кўнларимизгача сақланган¹⁵ бўлиб, бу ёдгорликлар археологлар, этнографлар ва лингвист туркологлар томонидан чуқур ўрганилмоқда¹⁶.

Қипчоқ тили ўғуз, булғор ва қорлуқ тиллари билан бирга туркий тилларнинг ғарбий хуни гуруҳасига ман-

¹² Қармишева Б. Х. Юқоридаги асар, 4-бет.

¹³ Уша асар, 1-бет.

¹⁴ Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. Ташкент, 1974, с. 104.

¹⁵ Кошгарий Маҳмуд. Девону лугатит турк. уч томлик. Тошкент, 1960, 1963; Аттуҳфатуз Закияту филлугатит туркия, Тошкент, 1968; Малов С. Е. К истории критики «Codex Siniticus». — «Известия АН СССР, отд. Гум. наук», 1930, № 5, с. 347—375; Шу автор. О языке Куманов, СПб, 1884; Рассовский Д. А. Половцы. — «Сб. статей по археологии и византиноведению, издаваемой институтом им. Н. П. Кошдакова»..., 1935, с. 253; Гордлевский В. А. Что такое «Босый волк», т. IV, вып. 4, 1947, с. 317—337.

¹⁶ Бу ҳақда К. Ш. Шаниёзовнинг юқоридаги асарида тўлақ маълумот берилган.

суб¹⁷. У қорлуқ ва ўғуз тиллари ўртасида бўлиб, кейингисига яқинроқ туради¹⁸.

Ўзбек тилининг қипчоқ диалект зонаси жуда катта территорияга эга бўлиб, ж-ловчи ўзбек уруғ-қабилалар группасидан ташкил топгандир. Қипчоқ шевалари Ўзбекистоннинг ҳамма областларида ва республикадан ташқарида ҳам мавжуд. У шевалар ўз жойлашган территорияларида алоҳида диалектларни эмас, балки диалект зоналари ва шевалар группаларини ташкил этгани ҳолда ўзбек тили умумқипчоқ ареалининг мос ҳодисаларини ўз ичига олади. Ўзбек тилининг қипчоқ шевалари асосан Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ўрганила бошланди¹⁹.

¹⁷ Баскаков Н. А. К вопросу о классификации тюркских языков.— «Известия АН СССР», т. XI, вып. 2, 1952, с. 124; Тенишев Э. Р. О связи гармонии гласных с агглютинацией в тюркских языках.— «Морфологическая типология и проблема классификации языков», М.—Л., 1971.

¹⁸ Наджып Э. Н. Кипчако-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV в., АДД, с. 14; Ширалиев М. Озарбайжон тилида қипчоқ элементлари.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1971, 5-сон.

¹⁹ Қаранг: Поливанов Е. Д. Материалы по грамматике узбекского языка. Ташкент, 1935; Поливанов Е. Д. Казак-найманский говор.— «Известия АН СССР», Л., 1931, № 1; Батманов И. А. Вопросы классификации узбекских говоров.— «Проблемы языка», вып. 1, Ташкент, 1934; Решетов В. В. Классификация узбекских говоров Ангреной долины.— «Бюллетень АН УзССР», Ташкент, 1946, № 7; Решетов В. В. Некоторые замечания о каракалпаках Ташкентского оазиса и их языке.— «Бюллетень АН УзССР», 1947, № 3; В. В. Решетов. К вопросу о термине «курама» и кураминцах.— «Бюллетень АН УзССР», Ташкент, 1945, № 5; Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ш. «Ўзбек диалектологияси» (дарслик). Тошкент, 1962; Турсунов У., Дониёров Х. Ўзбек тилидаги сингармонизм ҳақида.— «Алишер Навоий номидаги Ўзбек Давлат университетининг асарлари», янги серия, 91, Самарқанд, 1959, 37-бет; Эгамов В. Ғаллаорол шевасининг баъзи бир морфологик категориялари ҳақида. (Юқорида кўрсатилган тўплам), 83-бет; Валиев М. Найманский говор узбекского языка, АҚД, Самарқанд, 1963; Боровков А. К. Вопросы классификации узбекских говоров.— «Известия АН УзССР», 1953, № 5; Мирсагатов Т. Қирский говор узбекского языка. АҚД, Ташкент, 1954; Дониёров Х. Д. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Тошкент, 1968; Шу автор. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент, 1975; Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг қипчоқ шеваси.— «Ўзбек диалектологиясидан материаллар», № 1, Тошкент, 1957; Ишаев А. Фонетические особенности мангитского говора узбекского языка. АҚД, Ташкент, 1962; Мангит шеваси мор-

Ўғуз диалект зонаси. Бу зона аҳолиси ўзбек ўғузлари элати номи билан аталади. Академик Я. Ғ. Ғуломовнинг ёзишича «Ўғузлар ёки ғузлар» туркий халқларнинг йирик иттифоқини ташкил қилиб, VI асрда кўчманчилар империясини юзага келтирганлар²⁰. С. П. Толстовнинг фикрича, X—XI асрларда «Ўғуз» термини орқали турли диалектларда сўзлашган ва туркий тилларнинг жануби-ғарбий группасига тааллуқли бўлган қабилалар иттифоқининг конгломерати ифода этилар эди²¹. Бу даврда «турк» ва «Ўғуз» терминлари бир маънода қўлланган»²².

Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг вакиллари генетик жиҳатдан ўғузларнинг йирик бир қисмини ташкил қилиб Хоразм тупроғида, Сирдарёнинг қуйи оқимларида, Орол денгизи ва Амударё ёқаларида жуда қадимдан яшаб келганлар. Улар ривожланган шаҳар ҳаёти ва деҳқончилик маданияти билан машҳур бўлган. Алишер Навоий ўзининг «Мажолисун нафоис» асарида ўзбек ўғузлари тилини «хоразмча туркий тили»²³, яъни умум-ўзбек тилининг Хоразм лаҳжаси деб атайди.

Ўғуз группасига оид тил материаллари кўпдан бери лингвистларнинг диққат марказидадир²⁴. Бу группага оид шева ва диалектларнинг ҳамма лингвистик хусусиятлари проф. Ф. А. Абдуллаев асарларида батафсил

фологиясидан материаллар.— «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 4-том, 1962, 471—480-бетлар; Абдуллаев Ф. О кипчакско-огузских соответствиях п//б, б//м, б//в (по материалам хорезмских говоров узбекского языка).— «Вопросы тюркологии», Ташкент, 1965; Бабаниязов Х. Фонетико-морфологические особенности кипчакских говоров южного Хорезма. АКД, Ташкент, 1966,

²⁰ Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма, Ташкент, 1957, с. 129.

²¹ Толстов С. П. Города гузов.— «Советская этнография», 1947, № 3.

²² Самойлович А. Н. Очерки истории туркменской литературы.— «Туркмения», 1929, № 1.

²³ Навоий Алишер. Танланган асарлар. III том, Тошкент, 1948, 13-бет.

²⁴ Қаранг: Vambergh N. Sagataische Sprachstudien. Leipzig, 1867; Поливанов Е. Д. Говор кишлака Кият-конград Шаватского района.— «Сб. научных трудов УзНИИКС», т. 1, вып. 2; Он же. Фонетическая система говора кишлака Икан.— «Известия АН СССР», серия VII, отд. гум. наук, Л., 1929; Материалы по грамматике узбекского языка. Ташкент, 1935; Юдахин К. К. Некоторые особенности карабулакского говора.— «Ўзбек диалектологиясидан материаллар», № 1, Тошкент, 1937, 31—58-бетлар.

ёритилганлиги²⁵ учун улар устида махсус тўхталмай-миз. Текширувчиларнинг аниқлашича, ўғуз лаҳжаси вакиллари Хоразм областининг Урганч, Хива, Хазорасп²⁶, Хонқа, Боғот, Янгиариқ, Қўшқўпир, Шовот районлари; Туркменистон ССР Тошовуз областидаги Тошовуз шаҳри, Тошовуз райони ва Кўҳна Урганч райони маркази; Қорақалпоғистон АССРнинг Бируний²⁷ ва Тўрткўл²⁸ район марказларида ва айрим қишлоқларида²⁹; Қозғистон ССР Чимкент области Сайрам районининг Манкент, Қорамурт, Қорабулоқ, Қизилқишлоқ сингарни қишлоқларида ва Туркистон районининг Иқон, Қарноқ³⁰ қишлоқларида, шунингдек, Бухоро областининг Қоракўл, Олот районларида³¹ ҳамда Вобкент, Бухоро³² районларининг баъзи қишлоқларида ва Жиззах области Фориш районининг³³ Фориш ва Лсмансой, Бағдон қишлоқларида жойлашган.

Юқорида кўрсатиб ўтилган ҳар бир диалект зонаси алоҳида территорияга жойлашган бўлиб, ўзига хос системадаги шевалар ва диалектлар группасидан ташкил топгандир.

Демак, ўзининг махсус диалект зонаси ва муштарак лингвистик белгиларига эга бўлган бир системадаги шевалар ва диалектлар группаси лаҳжа дейилади.

Ҳамма ўзбек шевалари, диалектлари ва лаҳжаларининг тили, яъни учта йирик (қорлуқ, ўғуз, қипчоқ) лаҳжанинг тили ўзбек диалектал тилини ташкил этади.

²⁵ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. Тошкент, 1961, 130—279-бетлар; Шу автор. Фонетика хорезмских говоров, Ташкент, 1961.

²⁶ Жуманазаров Ю. Морфологические особенности Хазараспского говора узбекского языка. АҚД, Ташкент, 1961.

²⁷ Ишаев А. Фонетические особенности мангитского говора узбекского языка. АҚД, Ташкент, 1962.

²⁸ Уразов Э. Ю. Узбекские говоры южной Каракалпакки. АҚД, Ташкент, 1966.

²⁹ Мадрахимов А. Исследование по лексике огузского наречия узбекского языка. АДД, Ташкент, 1978.

³⁰ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси, Тошкент, 1978.

³¹ Шамсуддинов И. Каракульский говор узбекского языка, АҚД, Ташкент, 1965.

³² Мирзаев М. М. Бухарская группа говоров узбекского языка. АДД, Ташкент, 1965.

³³ Эгамбердыева Ш. Опыт сравнительного исследования форм прошедшего времени глагола узбекского литературного языка с Форишским и Наманганским диалектами, АҚД, Ташкент, 1970.

Лаҳжалар ва диалектлар диалектал тилнинг қисмлари ҳисобланади. Уларнинг ҳар қайсиси маълум бир территорияга тарқалган бўлиб, бир-биридан комплекс тил белгилари орқали ажралиб туриши билан характерланади.

Диалектал тил деганда шу тил ишғол қилиб турган жойнинг ҳамма пунктига территориал айирмаликлар билан тарқалган ва маълум диалектал зоналарни ўз ичига олган, принцип жиҳатидан ёзув системасига эга бўлмаган тил кўзда тутилади.

Диалектал тил ўз хусусияти билан умумий ва хусусий, бирлаштирадиган ва ажраладиган, мураккаб, кўп қиррали тил бутунлигини ташкил этади.

Адабий тил билан диалектал тил бир-биридан қуйидагича фарқланади:

1) Диалектал тил структураси жиҳатидан территорияга тарқалишининг ҳар хиллиги билан характерланади. Адабий тил эса, у ёки бу территорияга қараб иш кўрмайди. Адабий тил принцип жиҳатдан шу тил жойлашган ҳамма территория учун умумий ва ягонадир.

2) Диалектал тил адабий тилга нисбатан қадимий, адабий тил бир ёки бир неча диалект заминиде вужудга келади.

3) Маълумки адабий тилнинг ёзма формаси оғзаки тилдан келиб чиқади ва аста-секин ривожланиб кенг тарқалибгина қолмасдан оғзаки тилга таъсир ҳам ўтказади. Ҳаттоки адабий тилга таянч бўлган шеваларга ва диалектларга ҳам ўз таъсирини ўтказади. Масалан, Тошкент диалекти адабий тилнинг таянч диалектларидан бири. Лекин бу диалектда *ф* фонемаси, эгалик шахс қўшимчаси *-миз*, қаратқич келишиги қўшимчаси *-нинг* мавжуд эмас. Ёзма тил таъсирида бу диалектга *ф* фонемаси, қаратқич келишиги қўшимчаси, эгалик шахс-сон қўшимчасининг адабий формаси ўзлашиб бормоқда.

4) Адабий тил функционал муносабатда ўзининг умумга хизмат қилувчи характери билан ажралиб туради. У тил муносабатининг ва ифодасининг ҳамма формасида қўллана олади. Ҳозирги даврда адабий тил маданият, илм тили, оммавий нутқ тилидир. У бадий адабиёт тилининг асоси ҳисобланади.

Диалектал тилнинг фаолияти адабий тилга нисбатан жуда тор. Диалектал тил оилада, ҳамқишлоқ ва

ҳаммаҳаллалар орасида кундалик одатга кириб қолган муносабатлар тилига айланиб қолади.

5) Диалектал тил адабий тил билан мустаҳкам алоқада яшайди. У адабий тилнинг таъсирида ўзгариб боради ва ўз навбатида адабий тилга материал бериб, уни бойитиб боради. Масалан, *ж-ловчи*, *ўғуз* ва бошқа шева вакиллари Тошкентга ўқишга энди келганларида ўз шевасида гапиришадилар. Аста-секин улар ўз лексиконини адабий тил сўз ва грамматик формалари билан бойитади. Улар ўз қишлоқларига борганда эса, уни намойиш қиладилар ва бу билан ҳамқишлоқларига маълум даражада таъсир кўрсатадилар. Улар бутун умр ўз шеваси тилига ҳеч қачон тўла қайтишмайди, балки уни доим ўзгартиришга ҳаракат қилади. Шунингдек, Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» повести яратилганга қадар «синчалак» сўзи фақат Қўқон шевасида ишлатилар эди, холос. Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор томонидан бу сўз ўзбек адабий тилига киритилди, натижада шевадан кирган бу сўз бутун ўзбек халқининг маҳсулига айланди ва адабий тилни бойитди.

Диалектларни лингвогеографик ўрганиш тил тарихи учун ҳам, халқ тарихи учун ҳам қимматли материал беради. Адабий тилда йўқ бўлиб кетган ёки ўзгариб кетган баъзи бир фонетик, лексик, грамматик формаларнинг дастлабки *ўғлоқ*, *тавар*, *кәриъч*, *эйэ* каби кўринишлари ҳозирги маҳаллий диалектларда ҳамон сақланиб келмоқда. Шунинг учун қадимги ўзбек ёзма ёдгорликларининг айрим томонлари биз учун ноаниқ бўлса, ҳозирги диалектларнинг хусусиятларини лингвогеографик усул билан ўрганиш орқасида уларни аниқлаб олишимиз мумкин. Демак, диалект фактлари ёзма ёдгорликлар билан бирликда тил тарихининг асосий манбаларидан бири ҳисобланади.

Шуни қайд этиш керакки, диалект манбалари ёзма ёдгорликларсиз ҳам ўрганилаверади, лекин ёзма ёдгорликларни тарихий-диалектал нуқтаи назаридан диалектларсиз ўрганиб бўлмайди. Баъзи олимлар (масалан, акад. А. И. Соболевский) ёзма ёдгорликларга катта аҳамият берган бўлса, айрим олимлар (акад. А. А. Шахматов) жонли шевалар фактларига юқори баҳо берган. Ёзма ёдгорликлар ўтган даврнинг товуш системасини аниқлашда ҳар вақт ҳам ишончли материал бўлавермайди. Тарихий грамматика учун энг

ишончли ва энг асосий материал олинадиган бош манба — ҳозирги жонли шевалардир, деган эди А. А. Шахматов. Бу олимлар иккала манбанинг ҳам тил тарихи учун йирик аҳамиятга молик эканлигини инкор этмайдилар.

Тарихий фонетика учун ҳозирги диалектлардаги фонемалар системаси катта аҳамиятга эга бўлса, тарихий морфология учун ёзма ёдгорликлар муҳим роль ўйнайди.

Ёзма ёдгорликларнинг баъзи жанрларигина (кўчирма гап, солномалар, диалоглар) ўз даври оғзаки тилини тўла акс эттирган бўлади. Кўпгина синтактик конструкциялар қадимий давр оғзаки тили хусусиятини пухта қамраб ололмайди, шу сабабдан ҳам бу соҳада ҳозирги шевалар материалларига суянишга тўғри келади.

Тарихий лексика учун ёзма ёдгорликларнинг роли каттадир. Шундай қилиб, тил тарихининг баъзи томонларини ёритиш учун ёзма ёдгорликлар асосий манба ҳисобланса, айрим томонларини ўрганиш учун диалектология асосий манбадир. Тил тарихи учун диалектларнинг аҳамияти яна шундаки, улар адабий тилдан фарқли ўлароқ, ўзидаги архаизмлар ва қадимий сўз формаларидан ташқари, кўпгина янги сўз ва формаларга эгадирки, бу янги сўз ва формалар тарихий грамматика учун қимматли материал бўлиб ҳисобланади.

Лингвогеографик тадқиқотларга кўра шевалар маҳаллий ва умумхалқ тил хусусиятларининг бирлигидан иборат. Шунинг учун уларни ўрганиш маҳаллий тил хусусияти билан умумхалқ тилининг бирлиги ва ўзаро боғлиқлигини тадқиқ этиш демакдир.

Умумхалқ тилига ўхшаш диалект ҳам ўзининг оғзаки ва ёзма шаклига эга. Унинг ёзма формаси асосан транскрипция билан ёзиб олинган диалектологик ва фольклор текстларида намоён бўлади.

Маҳаллий диалектал хусусиятлар: архаизмлар, неологизмлар, диалектизмлар, турли тилларга оид элементлар ва географик синонимлар каби қисмларни ўз ичига олади.

Архаизмлар қадимда умумхалқ тили жойлашган катта территорияни ишғол қилган тил ҳодисаси бўлиб, ҳозир эса, адабий тил таъсирида четга чиқиб, маълум территориядаги аҳоли талаффузидагина сақланиб қол-

ган категориялар қолдонилади. Масалан, *-дин* (*уйдин, кўчадин*, ҳозирги ўзбек адабий тилида — *уйдан, кўчадан* каби) чиқини келишиги қўшимчасининг архаик формаси бўлиб, қадимги адабий асарларда кенг қўлланилган. Ҳозирда эса, бир-биридан жуда узоқда бўлган айрим территорияларда, масалан, Қашқадарё областининг Маймапоқ қишлоғида ва Жанубий Қозоғистоннинг Қорабулоқ каби айрим қишлоқларидагина сақланиб қолган. Бундай архаизмлар ҳозирги жонли шеваларда анча учрайди. Масалан: *кәрбџи, кирпич* (ад. орф. гишт, Хоразм), *аллақон* (ад. орф. қўл кафти, Хоразм, Қашқадарё), *айа* (қўл кафтининг ўртаси, Қашқадарё, Хоразм) *эрмут, элмут* (ад. орф. нашвати, Қашқадарё) кабилар.

Неологизмлар шевалар материаллари асосида яратилган, шу шеваларга хос янги сўзлар. Масалан, *қизил тўй* (янгича никоҳ тўйи); *кўриштириши* (нотаниш қиз билан йигитни бир-бири билан таништириш), *узуй тэқыш* (қиз билан йигитнинг никоҳ пайтида бир-бирларининг қўлларига узук тақиб қўйишлари), *этәпэр* (ад. орф. бобо), *энәпэр* (ад. орф. буви). Бу сўзлар ўзбек ва тожик (икки тилли) шевалар материаллари асосида вужудга келган бўлиб, икки сўздан *этә* (ўзбекча) + *пэр* (тожикча); *энә* (ўзбекча) + *пэр* (тожикча) сўзлардан ташкил топган.

Диалектизмлар маълум территорияларда жойлашган қатор шеваларга хос сўзлар ҳамда фонетик ва грамматик формаларни ўз ичига олади. Бундай сўз ва грамматик формалар асосан ўша территориядаги шеваларга хос хусусиятлар ҳисобланади. Масалан: *гуръне* (ад. орф. суҳбат, Қашқадарё), *кәпчә* (ад. орф. белкурак, Хоразм, Қашқадарё), *ънәк* (ад. орф. сигир, Қашқадарё), *эйттә* (ад. орф. хола, Қашқадарё), *тотә*, *мәмә* (ад. орф. буви, Қашқадарё), *эвә* (ад. орф. амаки, Қашқадарё), *-лар* қўнимчаси ўрнида «-ә», ёки «-лә» элементларининг қўлланиши: *бәзә* (ад. орф. бизлар, Тошкент), *сәлә* (ад. орф. сизлар, Тошкент).

Турли тилларга оид элементлар. Ўзбек халқининг ўз тарихида турли халқлар билан узоқ давом этган иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатлари туфайли ўзбек шеваларига бошқа (тожик, араб, мўғул, рус) тилларидан анчагина тил элементлари ўтиб қолган. Бу элементлар ўша тиллардан кирган шева қатламларининг

ташкил этади. Масалан, *жавгандум* (тожикча бугдой билан арпанинг аралашмаси, Қашқадарё) *кэлэвуш* (тожикча — дўппи, Қашқадарё), *сатул* (тожикча — челақ, Самарқанд), *хэрак* (тожикча — овқат, Қашқадарё), *муҷаррат* (арабча — балоғатга етиш, Қашқадарё), *фулва* (арабча — сув трубази, Қашқадарё), *фунэжън* (моғулча — икки ёшли сигир, Қашқадарё), *фунэн* (моғулча — тўрт ёшли от, Самарқанд, Қашқадарё), *кэпча* (русча — белкурак, Қашқадарё), *малмал* (русча — юпқа ипак газлама, Қашқадарё), *сэрпънкэ* (русча — чит, Қашқадарё) ва бошқалар. Бу элементлар турли тилларга оид бўлиб, ўзбек адабий тилида учрамайди, ammo ўзбек халқининг оғзаки тилида, шеваларда ўз маънолари билан сақланиб қолган.

Географик синонимлар. Географик синонимлар деганда адабий тилга оид сўзларнинг маъноси бир-бирига яқин бўлган вариантларининг ҳар хил территорияларга ҳар хил шаклда тарқалиши тушунилади. Масалан, «она» сўзининг *буви* варианты Андижон, Ўш, Ўзган каби шаҳарларда, *эйв*, *эпэ* вариантлари Тошкент ва Сирдарё областларида, *эбэ* варианты Наманган группа шеваларида, *энэ* варианты ўзбек қипчоқ шеваларида, *она* варианты Қашқадарё, Сурхондарё шеваларида тарқалгандир. Гарчи бу сўзларнинг ҳар қайси маълум географик чегара билан характерланса ҳам, улар маъно жиҳатидан ўзаро синоним ҳисобланади. Маълум географик территория вакили бу сўзлардан биттасини ишлатгани ҳолда, уларнинг бошқа вариантларининг маъносини ҳам тушунади.

Географик синонимлар ўзбек шевалари жойлашган территорияни марказий (Тошкент, Гулистон, Жиззах), шимолий (Туркистон группа) шевалари, шимоли-ғарбий (Фарғона водийси), шарқи-жанубий (Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё), шимоли-шарқий (Ургенч, Тўрткўл, Тошовуз) каби территорияларга ажратиш билан бирга адабий тил ва диалектлар орасидаги ўзаро лингвистик таъсир ва муносабатларни белгилашда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Диалектларнинг тарихий тараққиёти ва ҳозирги такомилини ўрганишда диалектлар луғат составини система ҳолида тадқиқ этувчи регионал лексикология муҳим роль ўйнайди.

Қадимги сўз ва формалар билан бир қаторда шева-

ларимизда қадимги иборалар ҳам ўзининг асл маъносини йўқотгани ҳолда бошқа маъно оттенкаси билан сақланиб қолиши мумкин. Тошкент шеvasида «*этләнмәқ*» ибораси мавжуд. Бу ибора умуман бирор ёққа боришга тайёргарлик кўриш маъносида қўлланилади. Масалан, *Шәрәпәхән этләнәнғ, ҳәзәр кетәмәз. У ойәдә этләнән турәптә* (яъни жўнашга тайёр ҳолда турибди). Ўзбек тилининг бошқа шеваларида *этләнмәқ* сўзи ўзининг асл маъносида, отни эгарлаб, юганлаб, устига миниб жўнаш маъносида ишлатилади. Тошкент шеvasида эса *этләнмәқ* сўзидан от иштирокисиз, умуман бирор ёққа жўнаш маъноси англашилади. Миниладиган отнинг ўзи ҳеч қачон кўзда тутилмайди. Нега бундай? Қадимда кишиларимиз узоқ масофага от воситасида, яъни отланиб жўнаганлар, *этләнмәқ* ибораси қадимдан тилимизда сақланиб қолган ҳолда вақт ўтиши билан отнинг транспорт воситаси сифатидаги роли кўп жиҳатдан йўқолганлиги сабабли мазкур ибора отсиз, бирор нарса воситасида ёки воситасиз, умуман, жўнамоқ маъносига кўчган ҳолос.

Қашқадарё шеваларида *авул қидырып кетмәқ, әвүлгә кетмәқ* иборалари мавжуд бўлиб, бу иборалар меҳмонга бориш маъносини билдиради. Бунда умуман меҳмонга бориш, қишлоққами, шаҳаргами, қариндошларникигами, барибир, қасрга меҳмонга кетган бўлса, унга нисбатан *авулга кетди* ёки *әвүл қидирип кеттә* ибораси қўлланилади. Масалан: *әнәм әвүл қидырып кеттә, әтәм әвүлгә кеттә* (ад. орф. онам меҳмонга кетти). Шуни ҳам айтиш керакки, бу шеваларнинг ўзида қишлоқ, турар жойи маъносидаги *әвүл* сўзининг ўзи мутлақо ишлатилмагани ҳолда, *әвүлгә кеттә* ибораси мавжуд. Бирор жойга узоқроқ муддатга томоша қилиш, дам олиш (Тошкент шеvasида *ойнәп келәш*) учун кетин эса, *қидырып кеттә* ибораси воситасида айтилади. Фикримизча, бундай иборалар уруғчилик ва қабилачилик даврларини ўзида акс эттирган қадимги диалектизмлар қолдиги бўлса керак. Чунки уруғчилик ва қабилачилик даврларида одамлар аввало янаш ва қишлош учун ўзларига бошпана, яъни овул қидириб топанлар. Сўнгра эса, қайси овулга бормасини доим ўзларининг уруғдош ва қабилдошларини излаб, қидириб юрганлар. Ўша тарихий даврини ўзида акс эттирган *әвүл қидырып кетти, қидырып кетти* иборалари ўз шак-

лини ҳалигача ўзгартирмасдан авлоддан авлодга ўтиб, халқ тилида тирик ҳолда сақланиб келмоқда. Бу ибораларнинг мазмуни эса, бутунлай ўзгариб, *меҳмонга кетди, дам олиш учун кетти* каби маъноларга кўчгандир.

Демак, диалектлар тарихи шу тил эгаси бўлган халқнинг тарихи ҳамдир. Уни ўрганиш тарих ва тилшунослик учун беқиёс аҳамиятга эга.

Лингвогеография ва диалектология тарихий фанлар билан ҳам мустаҳкам боғлиқдир. Ҳозирги шевалар материаллари тарихчи учун ҳам қимматли манба ҳисобланади. Қадимда аҳоли қандай группаларга бўлинган, қаерларда истиқомат қилган, қандай маданий ҳаракатлар бўлган, ҳар хил тарихий даврда шу халқнинг турли қисми орасида ўзаро ва қўшни халқлар билан қандай алоқалар содир бўлган — шуларнинг ҳаммаси маълум даражада диалектларда акс этган бўлади. Ҳамма гап шундаки, диалектал фарқларнинг территориал тарқалиши шу халқ томонидан босиб ўтилган тарихий йўлнинг изи, қолдиғи ҳисобланади.

ХУЛОСА

1. Лингвистик география методи билан ўрганилиши лозим бўлган ўзбек диалектлари ўзининг кўп асрлик тарихига эга. Узоқ давом этган тарихий-лингвистик жараён мазкур диалектлар лексикаси, фонетикаси ва грамматикасида чуқур из қолдирган.

2. Ҳамма ўзбек лаҳжалари бир-бири билан яқин муносабат ва узоқ тарихий-лингвистик алоқа жараёнида шаклланган.

3. Талаффуздаги адабий нормадан ва ҳар бир территориядаги диалектлар учун умумий бўлган маҳаллий тил элементларидан ташқари ҳар қайси территорияда жойлашган шевалар тил хусусияти жиҳатидан бир-бири билан зоналараро дифференциация қилинади.

4. Лингвистик фарқлар дастлаб тиллар ва диалектларнинг келиб чиқишидаги тарихий ва этно-генетик тараққиёт жараёни билан боғлиқ.

5. Қўшни халқлар тилларидан кирган элементлар ҳам диалектал ҳодисаларнинг кўпайиб боришига сабаб бўлади. Ўзбек шеваларига қўшни (тожик, қozoқ, туркман, қирғиз, қорақалпоқ, уйғур) халқлари тилидан фонетик, грамматик ва лексик элементлар кўплаб ўтиб,

айрим зоналарда маълум даражада шевавий айирмаликларни вужудга келтирган.

6. Иқтисодий ва маданий жиҳатдан илгор бўлган аҳоли пунктнинг тили, яъни шаҳар тили, қишлоқ тилига кучли таъсир кўрсатиб туради. Шу жиҳатдан қишлоқ халқи тилининг шаҳар тилига интилиш қонуниятини (шаҳар тилининг адабий тилга яқин бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар) умумий норма сифатида сақланади. Ўзбек адабий тилига асос бўлган шаҳар шеваларида айрим адабий формалар, масалан, қаратқич келишиги қўшимчаси «-нинг», икки тилли шеваларда эса, ўрин-пайт келишиги қўшимчаси «-да» кабилар барқарор эмас. Бу ҳол қишлоқ шевалари вакиллари, айниқса ўқувчилар лексиконига адабий норманинг сингиши учун салбий таъсир этади.

7. Ўзбек диалектлари узоқ даврлар мобайнида бошқа (тожик, араб, мўғул) тиллар билан яқин муносабатда бўлиб, у тиллардан қўшилган элементларни ўзининг ички тараққиёт қонуни асосида сингдиргани ҳолда шаклланган, ривожланган ва аста-секин янгилашиб бориб, эски ўзбек тили, ўзбек элати тили ва ўзбек миллий тилининг пайдо бўлишида уларга барқарор асос бўлган.

8. Лингвогеографик кузатишларимизга кўра ўзбек тили диалектал бўлинишининг асосий бирликлари — диалект зонаси, шевалар группаси ва алоҳида шевалардан ташкил топган.

9. Шеваларимизнинг тузилажак диалектологик атласи умумўзбек тилининг шаклланиши ва асосий сўз ўйнаган й-ловчи, ж-ловчи ҳодисалари асосини

МУНДАРИЖА

Кириш
Лингвистик география ва лингвогеографик таъқиқот тар	.
Тарихий-лингвистик эскуре
Хулоса